

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.69, 2026

Received: 10/12/2025 Accepted: 15/04/2026

A Comparative Study of the African Slave Trade in the Persian Gulf and the Atlantic within the Context of Britain's Colonial Policy (18th-20th Centuries)

Jamshid Noroozi*

Associate Professor of History, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
j.noroozi@alzahra.ac.ir

Masoumeh Hanifeh

Postdoctoral Researcher, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
m.hanifeh@alzahra.ac.ir

Abstract

The Persian Gulf and the Atlantic played significant roles in the global system of slavery during the 18th to the 20th centuries, with merchants in both regions engaged in the slave trade from East and West Africa. However, the slave trade in these regions exhibited fundamental differences in economic, political-military, and geographical contexts, leading to the formation of distinct patterns in the structure and functioning of this trade. Britain was a decisive actor in the slave trade of both regions. Accordingly, the present study aims to examine Britain's approach to the slave trade in these regions, seeking to analyze and compare the models of trading, pricing, living conditions and rights of slaves, routes, and Britain's approach in both areas. The main question is: How did the differences between the Persian Gulf and the Atlantic lead to Britain's differentiated approach to controlling the slave trade in Africa? Using the historical method and an analytical-comparative approach, this study examines historical data and evidence through written sources and official documents. Britain's policy in both regions was shaped by its colonial interests, economic-military objectives, and the political-economic characteristics of each region. In the Atlantic, Britain's direct presence stemmed from economic competition with other European powers and the demand for labor, whereas in the Persian Gulf and the Indian subcontinent, Britain's strategic and political-military motives led it toward an intermediary and controlling role. Differences in the political-economic and geopolitical structures of the two regions resulted in significant variation in Britain's mode of intervention, policymaking, and conduct regarding the slave trade.

Keywords: Atlantic, Africa, Britain, Slave Trade, Persian Gulf.

* Corresponding author

Introduction

The African Slave Trade began in very early times and continued until the mid-20th century. Despite anti-slavery activities during the 19th and 20th centuries, slave traders continued this trade through smuggling and illegal sales. African slaves were captured from regions in East, West, and Southern Africa. The African slave trade can generally be examined along two routes: 1) the Atlantic route, involving the transfer of West African slaves to markets in the Caribbean and the Americas; and 2) the Persian Gulf and Red Sea route, involving the transfer of East African slaves toward the Red Sea, the Persian Gulf, and the Indian subcontinent. The African slave trade in these regions is among the significant subjects within the field of slave trade studies.

This research, aiming to provide a comparative analysis of the African slave trade in these two regions and to examine trade routes, the conditions of enslaved individuals, as well as Britain's approach—as one of the major actors in the global slave trade—seeks to investigate the points of convergence and divergence and the distinct British policies in the Persian Gulf and the Atlantic, which constituted the primary destinations of African slaves. Although numerous studies have been conducted by international scholars on this topic, they have predominantly focused on the West African slave trade within the Atlantic world, while Eastern slaves and their trade in the Persian Gulf have received comparatively little scholarly attention. Moreover, Persian researchers have also scarcely addressed this subject, which has resulted in a limited scholarly background.

Materials and Methods

The present study employs the historical method and an analytical-comparative approach to examine the points of divergence and convergence in the African slave trade across the Persian Gulf and the Atlantic. Conducted in two principal stages—data collection, followed by their evaluation and comparative analysis—the research draws upon British reports and those of its affiliated companies, non-Persian primary sources on the slave trade, and nineteenth- and twentieth-century British studies, through which the core data pertaining to this phenomenon were extracted. Subsequently, with the aim of identifying similarities and differences in the slave trade across the eastern and western regions of Africa, and of assessing Britain's role in this commerce, a comparative study of slavery in Africa within the broader context of British colonial policies was undertaken.

The existing sources in this field are predominantly in English, and Persian primary sources and documents do not provide comprehensive or systematically classified data on the African slave trade in the Persian Gulf and Atlantic, nor on its eastern and western routes. For this reason, in examining the slave trade of East and West Africa, non-Persian documents and reports—such as British governmental records and those of the East India Company—along with primary sources, nineteenth- and twentieth-century British studies, and related notes, constitute the most essential and indispensable materials available.

Research Findings

West African slaves were transported via the Atlantic Ocean to various parts of the Americas, where they were employed in different sectors, often with a productive purpose. The Atlantic slave trade initially began in southeastern Africa (Mozambique and Madagascar); however, the remoteness of this region from the northern parts of the continent and major shipping routes, along with its hazards, hindered the expansion of the southeastern trade, and the capture of slaves for the Atlantic trade flourished from West and Central Africa. East African slaves were brought into the Persian Gulf, the Indian subcontinent, and the Red Sea regions, where they were sold. Generally, slaves residing on the coasts of the Persian Gulf were divided into two groups: transit slaves and those born there.

Three main routes were used in the trade of African slaves to the Persian Gulf: (1) from Africa to Musandam, (2) from Africa to Ras al-Hadd and Sur, and (3) from Africa to Socotra and Al-Mukalla. Britain and its agents—from the East India Company to the Royal African Company and the South Sea Company—played a major and decisive role in both the Atlantic and Persian Gulf regions and their surrounding areas. Nevertheless, the British government's approach and operational methods differed and produced varied outcomes. In the Atlantic region and the trade of West African slaves, Britain exercised direct control over slavery; this trade formed a fundamental pillar of Britain's economy and a primary instrument of influence in its colonies. In contrast, in the Persian Gulf, Red Sea, and

Indian Ocean regions, although Britain possessed influence and dominance, the central role in the slave trade was held by local brokers and merchants, and the trade was conducted through them.

Discussion of Results and Conclusions

In the Persian Gulf region, Britain primarily sought mediation and the acquisition of favorable positions and high political-military influence; for this reason, British intervention in the Persian Gulf slave system and the Atlantic slave trade had fundamental differences. These differences were also evident in the efforts to abolish slavery. In the Atlantic trade, Britain used military force and strict laws extensively, taking direct control over the trade and smuggling of slaves. In the Persian Gulf, however, it pursued a policy of conciliation with local sheikhs and rulers, engaging central governments such as the Qajar state and signing multiple treaties regarding the prohibition of slavery, thereby reducing its military expenditures in the Persian Gulf compared to the Atlantic and American colonies while expanding its influence in the region.

Overall, a comparison of the East and West African slave trades in the Persian Gulf and Atlantic regions indicates that Britain's approach to the slave trade—and ultimately to its suppression—was guided more by its objectives and regional interests than by humanitarian concerns. In the Atlantic world, economic interests were paramount, and the campaign against slavery functioned largely as a tool to counter the expansion of other European powers in West Africa, to protect vital natural resources and gold mines, and to control the wealth of the continent. In the Persian Gulf, Britain's priorities were primarily strategic and political; based on these political-military objectives and its relations with local rulers, Britain assumed an intermediary and mediating role in the regional slave trade.

مطالعه تطبیقی تجارت برده آفریقایی در خلیج فارس و آتلانتیک در بستر سیاست‌های استعماری بریتانیا (سده ۱۸-۲۰م)

جمشید نوروزی* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

j.noroozi@alzahra.ac.ir

معصومه حنیفه، پژوهشگر پسادکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

m.hanifeh@alzahra.ac.ir

چکیده

منطقه خلیج فارس و آتلانتیک، در سده‌های ۱۸-۲۰م، نقش مهمی در نظام جهانی برده‌داری داشته و بازرگانان آن به تجارت بردگان شرق و غرب آفریقا می‌پرداختند؛ اما تجارت برده در این دو ناحیه با تفاوت‌های اساسی در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی-نظامی، و جغرافیایی روبه‌رو بوده که موجب شکل‌گیری الگوهای متمایزی در ساختار و کارکرد این تجارت شد. بریتانیا از عوامل تعیین‌کننده در تجارت برده در خلیج فارس و آتلانتیک بوده و از این رو، پژوهش حاضر با هدف بررسی رویکرد بریتانیا در تجارت برده در این دو ناحیه انجام گرفته و به دنبال بررسی و مقایسه شیوه‌های تجارت برده، قیمت‌گذاری، وضعیت زندگی و حقوق بردگان، مسیرهای تجاری و رویکرد بریتانیا در دو منطقه بوده است. پرسش اصلی بر این پایه استوار است: «تفاوت در ساختارهای اقتصادی و منطقه‌ای خلیج فارس و آتلانتیک، چگونه موجب تمایز رویکرد بریتانیا در کنترل تجارت برده در آفریقا شد؟» این پژوهش با استفاده از روش تاریخی و رویکرد تحلیلی-تطبیقی، به بررسی داده‌ها و شواهد تاریخی، از خلال منابع مکتوب و اسناد رسمی می‌پردازد. یافته‌ها نشان‌دهنده آن است که سیاست بریتانیا در هر دو منطقه بر پایه منافع استعماری و اهداف اقتصادی-نظامی و ویژگی‌های سیاسی-اقتصادی منطقه شکل گرفت. در آتلانتیک، حضور مستقیم بریتانیا ناشی از رقابت اقتصادی با دیگر قدرت‌های اروپایی و نیاز به نیروی کار بود؛ در حالی که در خلیج فارس و شبه‌قاره هند، انگیزه‌های راهبردی و سیاسی-نظامی بریتانیا، این حکومت را به ایفای نقش واسطه‌ای و کنترل‌گر سوق داد. تفاوت ساختارهای سیاسی-اقتصادی و ژئوپلیتیکی دو منطقه، موجب تفاوت معنادار در شیوه مداخله و سیاست‌گذاری و عملکرد بریتانیا در قبال تجارت برده شد.

واژه‌های کلیدی: آتلانتیک، آفریقا، بریتانیا، تجارت برده، خلیج فارس.

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

از گذشته‌های دور، انسان‌های آزاد بر اثر فقر، جنگ و ارتکاب جرم به بردگی گرفته می‌شدند. فروش خود و فرزندان به علت فقر، به بردگی گرفتن بدهکار از سوی طلبکار در صورت پرداخت نکردن بدهی، مجازات بردگی برای مجرمان، به بردگی گرفتن اسیران جنگی، دزدی و گروگان‌گیری از رایج‌ترین راه‌های تأمین برده بوده و از دوران باستان تا سده ۱۹م همچنان بر همین اساس برده مورد نیاز بازارهای خرید و فروش تأمین می‌شد. تجارت برده یکی از اساسی‌ترین پدیده‌های تاریخ بشریت و از ارکان مهم سیاسی-اقتصادی سده‌های ۱۸-۱۹م در جهان شناخته شده و در این دوران، ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مناطق مختلف را تحت تأثیر خود قرار داد. بومیان آفریقایی نقش اساسی در تأمین نیاز بازارهای برده‌فروشی در نواحی مختلف، از مستعمرات آمریکایی تا خلیج فارس و شبه‌قاره هند ایفا می‌کردند و هر دو منطقه، به نیروی کار آفریقایی وابسته بود؛ اما مقیاس تجارت برده، سازوکار آن و اهداف تاجران در هر یک از این مناطق متفاوت بود. تجارت منطقه آتلانتیک، شامل مسیرهای تجاری بوده که عمدتاً از سواحل غربی و مرکزی آفریقا تا منطقه کارائیب، آمریکای مرکزی و سپس از این ناحیه به آمریکای شمالی و جنوبی گسترش می‌یافت. این مسیرها، به‌طور ویژه در خدمت تجارت برده اروپاییانی بود که برای تأمین نیروی کار در مزارع کشاورزی و تولید محصولات همچون شکر، پنبه و تنباکو در مستعمرات خود در آمریکا به خرید و فروش بومیان آفریقایی می‌پرداختند. این تجارت در خلیج فارس، شکل متفاوتی داشت. هدف از بهره‌کشی آفریقایی‌ها یکسان و مشترک بود؛ اما این مسیر از سواحل شرقی و شمال شرقی آفریقا آغاز شده و تا دریای سرخ، خلیج فارس

و سپس اقیانوس هند ادامه می‌یافت. در منطقه خلیج فارس، تجارت برده عمدتاً میان سواحل شمال و جنوب در جریان بود. بندرهای اصلی در بخش شمالی خلیج فارس شمال بندر لنگه، بندرعباس، و بندر بوشهر شده و در نوار جنوبی نیز نواحی همچون مسقط، رأس الحد، رأس المسندم و... را شامل می‌شد. نیمه نخست سده ۱۹م، از سال ۱۸۳۰ تا ۱۸۶۰م، اوج تغییر و تحولات جهانی در حوزه برده‌داری بود. در این دوران به ترتیب، شدت تجارت برده آفریقایی در جهان آتلانتیک، افول آن در منطقه غرب آفریقا، ورود تاجران برده به شرق این قاره و ایجاد پل ارتباطی میان شرق آفریقا و خلیج فارس و دریای سرخ، مبارزات ضدبرده‌داری در غرب و سپس شرق آفریقا وجود دارد. همچنین ادامه قاجاق برده‌های شرق آفریقا به خلیج فارس نیز مشاهده می‌شود. بریتانیا به عنوان یکی از مهم‌ترین تأثیرگذارترین قدرتهای جهانی در سده‌های ۱۸-۲۰ نقش کلیدی در این تجارت داشت و به وسیله شرکت‌های واسطه‌ای خود، همچون «کمپانی سلطنتی آفریقا» و «کمپانی دریای جنوبی» برای تجارت در منطقه آتلانتیک، و «کمپانی هند شرقی بریتانیا» در هند و خلیج فارس، کنترل خود بر تجارت برده را حفظ کرده و سیاست‌های خود را پیش می‌برد. پژوهش پیش‌رو با استفاده از روش تاریخی و رویکرد تحلیلی-تطبیقی، به دنبال پاسخ به این پرسش است: «تفاوت در ساختارهای اقتصادی و منطقه‌ای خلیج فارس و آتلانتیک، چگونه موجب تمایز رویکرد بریتانیا در کنترل تجارت برده در دو ناحیه شد؟» به این منظور، به بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های تجارت برده آفریقایی در دو منطقه اقیانوس اطلس و خلیج فارس پرداخته شده و این تجارت از منظر اقتصادی، سیاسی، و رویکرد ضدبرده‌داری مطالعه می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات بسیاری در حوزه برده‌داری غرب آفریقا و ویژگی‌های این تجارت و وضعیت زندگی و حقوق برده‌های غرب آفریقا در سراسر جهان، به‌ویژه در آمریکا و انگلیس انجام شده؛ اما پیرامون زندگی و تجارت بردگان شرق آفریقا، از نظر پژوهشی مطالعات انگشت‌شماری در جهان صورت گرفته است. در پژوهش‌های داخلی نیز بیش از هرچیز به ماهیت برده‌داری و منع آن در ایران عصر قاجار پرداخته شده است. از نمونه پژوهش‌های موجود در این زمینه می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد: ۱. احمدی (۱۳۹۲) با مقاله «عصر روشنگری؛ کویکرها و الغای تجار برده در بریتانیا»؛ ۲. قاسمیان (۱۳۹۱) با مقاله «انگلستان و اهداف او از منع تجارت برده در خلیج فارس»؛ ۳. ابراهیمی (۱۳۸۷) با عنوان «مواضع اولیه ایران و انگلیس در برابر مسئله لغو تجارت برده در خلیج فارس (دوران محمدشاه قاجار ۱۲۵۰-۱۲۶۴ قمری)»؛ ۴. حاجیان‌پور و همکاران (۱۴۰۲) با مقاله «تحلیل محتوای قرارنامه منع برده‌فروشی بین ایران و انگلیس در منطقه خلیج فارس (۱۱ ربیع‌الثانی ۱۲۹۹/۲ مارس ۱۸۸۲م)».

نویسندگان در این آثار، به‌طور کلی به جنبه‌های گوناگونی چون تأثیر یک گروه مذهبی پروتستان در جریان لغو تجارت برده در بریتانیا (احمدی، ۱۳۹۲)، اهداف حکومت بریتانیا در خلیج فارس و استفاده از مبارزات ضدبرده‌داری در این راستا (قاسمیان، ۱۳۹۱)، روابط سیاسی ایران و انگلیس در جریان لغو تجارت برده (ابراهیمی، ۱۳۸۷)، و بررسی قرارنامه ایران و انگلستان در باب ترک عمل برده‌فروشی (حاجیان‌پور و همکاران، ۱۴۰۲) پرداخته‌اند. با توجه به پژوهش‌های موجود، همچنان توجه به شرایط کلی تجارت برده، مسیرها، و اطلاعات کامل از حیات بردگان مغفول مانده است. در مقابل و در حوزه

تجارت بردگان غرب آفریقا، پژوهشگران بین‌المللی از نیمه سده ۲۰م، آثار درخور توجهی، مانند مقاله «تجارت برده بریتانیا در اقیانوس اطلس ۱۶۵۰-۱۷۷۵م» (The British Trans-Atlantic Slave Trade) اثر بین (۱۹۷۲) و کتاب تجارت برده آفریقایی (The African Slave Trade) تألیف کلارک (۱۸۶۰) منتشر کرده‌اند. همچنین، کتاب تجارت برده شرق آفریقا (The East African Slave Trade) تألیف الپرز (۱۹۶۷) نیز از نمونه آثار اندک در حوزه برده‌داری شرق آفریقا است. با توجه به شباهت‌های این تجارت در دو منطقه شرق و غرب و نیز حضور فعال بریتانیا در هر دو جغرافیا، در این پژوهش به بررسی تجارت برده آفریقایی در جغرافیای خلیج فارس و آتلانتیک و نیز مقایسه تجارت برده‌های آفریقایی شرقی و غربی، به‌عنوان منبع اصلی تأمین نیاز بازارهای فروش برده در این نواحی پرداخته می‌شود.

۳. روش‌شناسی

پژوهش پیش‌رو، با استفاده از روش تاریخی و رویکرد تحلیلی-تطبیقی به بررسی نقاط تمایز و اشتراک تجارت برده آفریقایی در دو منطقه خلیج فارس و آتلانتیک پرداخته است. این پژوهش در دو مرحله کلی جمع‌آوری داده‌ها، و ارزیابی و تحلیل تطبیقی آن صورت گرفته و پس از بررسی گزارش‌های بریتانیا و کمپانی‌های نماینده آن، منابع دست‌اول غیرفارسی پیرامون تجارت برده، و مطالعات بنیادین سده ۱۹ و ۲۰م در بریتانیا، داده‌های اصلی پیرامون این پدیده استخراج شد. سپس، با هدف شناسایی نقاط اشتراک و تمایز تجارت برده در دو ناحیه غرب و شرق آفریقا، و نیز بررسی رویکرد بریتانیا در این تجارت، به مقایسه و مطالعه تطبیقی پدیده برده‌داری در آفریقا و در بستر سیاست‌های استعماری بریتانیا

پرداخته شد. منابع موجود در این زمینه، اغلب به زبان انگلیسی بوده و در اسناد و منابع دست‌اول داخلی نمی‌توان داده‌های کامل و طبقه‌بندی‌شده‌ای از تجارت برده آفریقایی، در خلیج فارس و در آتلانتیک و از دو مسیر شرق و غرب، به دست آورد. به همین علت، در بررسی تجارت برده‌های شرق و غرب آفریقا، اسناد و گزارش‌های غیرفارسی، همچون گزارش‌های بریتانیا و کمپانی هند شرقی، به‌همراه منابع دست‌اول، پژوهش‌ها و یادداشت‌های سده ۱۸-۱۹م بریتانیا از مهم‌ترین و کلیدی‌ترین منابع موجودند.

۴. نتایج و یافته‌ها

۴-۱. سیاست استعماری و تجارت بریتانیا در سده‌های ۱۸-۱۹م

بریتانیا در سده‌های ۱۸-۱۹م به مرکز تجارت جهانی تبدیل شده و نفوذ بسیاری در شبکه‌های تجاری جهان، از اروپا و آتلانتیک تا خلیج فارس و شبه‌قاره هند داشت. این نفوذ در پی ثبات اقتصادی و سیاسی بود که در طول سده‌های ۱۷-۱۹م به‌مرور افزایش یافته و بریتانیا را به قدرتی جهانی بدل کرد. با افزایش قدرت بریتانیا، فعالیت بازرگانی بریتانیایی‌ها نیز، چه در قالب نمایندگی‌های رسمی و کمپانی‌ها و چه به‌عنوان تاجار مستقل، رشد بسیاری یافت. بنابه گفته موکیر و نای، یکی از علل اصلی ثبات اقتصادی بریتانیا، مبارزه آن با مراتب اقتصادی منسوخ‌شده‌ای بود که در سده ۱۸م موجب رانت و فساد و ایجاد ناکارآمدی در دستگاه حکومت می‌شد و همین ناکارآمدی‌ها نیز موقعیت مناسبی جهت سوءاستفاده برخی گروه‌ها ایجاد می‌کرد (Mokyr & Nye, 2007, p. 52). همچنین، این سده برای بریتانیا انقلاب صنعتی را به همراه داشت و برای موفقیت این انقلاب، نیاز به مبارزه بریتانیا با شیوه‌های اقتصاد سنتی و نظام فئودالی بود. اوضاع مطلوب اقتصادی

بریتانیا که مدت‌ها ادامه یافت، در کنار قدرت زیاد دریایی و نظامی این کشور زمینه کافی جهت اعمال نفوذ و استعمار دیگر مناطق را برای دولت بریتانیا ایجاد می‌کرد. دومین مرحله انقلاب صنعتی در انگلستان (۱۸۷۰-۱۹۱۴م) نیز موجب جداسازی جامعه سنتی از جامعه مدرن و الگوهای انقلاب صنعتی نخستین شد (Noble & Fores, 1985, p. 148) و همین موضوع، سرعت پیشرفت اقتصادی بریتانیا را افزایش داد. افزایش قدرت اقتصادی و نفوذ سیاسی-نظامی موجب دست‌اندازی قدرت‌ها به نواحی دارای منابع مهم طبیعی، نیروی کار رایگان یا کم‌هزینه، و کشورگشایی می‌شد؛ بنابراین می‌توان علاقه زیاد بریتانیا به استعمار مناطقی همچون آفریقا، هند و آمریکا را در بالا رفتن توان اقتصادی و نفوذ سیاسی این حکومت جست‌وجو کرد. شدت فعالیت درزمینه خریدوفروش برده آفریقایی در سده‌های ۱۷ و ۱۸م به اوج خود رسید و این تجارت، در آغاز سده ۱۸م به یکی از پایه‌های اصلی در سیاست استعماری و بازرگانی اروپا بدل گردید. تسلط بر تجارت برده‌های آفریقایی و افزایش نفوذ بازرگانان مستقل در این تجارت در سده ۱۸م، موجب افزایش نفوذ و قدرت اقتصادی و همچنین رشد صنایعی شد که به بازارهای آفریقایی فروش و تهیه برده وابسته بودند (Donnan, 1931, p. 13). همچنین این تجارت، یکی از عوامل اصلی در گسترش و پیشرفت مستعمرات آمریکایی نیز شناخته می‌شود (Bean, 1972, p. 409). از مهم‌ترین منابع تأمین برده، بخش‌های شمالی، غربی و شرقی قاره آفریقا بود. در این زمان، پرتغال، فرانسه، دانمارک، هلند، پروس و نیز بریتانیا با ایجاد پایگاه‌های متعدد در سواحل غربی آفریقا، در این تجارت ورود کرده و درگیری‌های بسیاری با بومیان و یکدیگر داشتند و هریک به دنبال دستیابی بیش‌تر به محل تأمین نیاز بازار سودآور اسپانیایی-آمریکایی در

منطقه آتلانتیک بودند (Donnan, 1931, p. 13). در این عصر، تعدادی از کمپانی‌های مهم اروپایی به تجارت پُرسود برده در غرب آفریقا وارد شدند؛ برای نمونه می‌توان به کمپانی اِمدن پروس^۱ (۱۶۸۲-۱۷۱۷م)، کمپانی هند غربی هلند^۲ (۱۷۹۲-۱۶۲۱م)، کمپانی سلطنتی آفریقا^۳ (۱۷۵۲-۱۶۷۲م)، کمپانی سنگال فرانسه^۴ (سده ۱۷م) و نیز کمپانی دریای جنوب (سده ۱۸-۱۹م) اشاره کرد. این کمپانی‌ها هریک در تجارت برده‌های غرب آفریقا فعال بوده و برده‌های خود را در بازارهای اروپایی و اسپانیایی-آمریکایی به فروش می‌رساندند.

پایگاه‌های کشورهای اروپایی در سواحل غربی آفریقا از رودخانه سنگال تا گینه گسترده بودند و از طریق این پایگاه‌ها، کمپانی‌ها و تاجران مستقل به تجارت عاج، طلا و برده می‌پرداختند (Copley, 1839, p. 103). بریتانیا در این منطقه به‌طور کلی بیست مستعمره را در اختیار داشت که از این تعداد، شش مستعمره به‌عنوان «مستعمرات سلطنتی»^۵ شناخته شده و سایرین «مستعمرات منشوری» بودند که توسط کمپانی‌هایی چون کمپانی سلطنتی آفریقا و کمپانی هند شرقی کنترل می‌شدند. افزایش تجارت و حضور بریتانیا در مستعمرات، و گسترش شبکه تجاری آن در آفریقا سبب افزایش نفوذ و پیرو آن، افزایش سلطه و

استعمار بریتانیا در منطقه شد. بریتانیا باوجود برخی کشمکش‌های داخلی در سده ۱۸م در موضوع شیوه اداره تجارت برده توانست در رقابت با دیگر قدرت‌های اروپایی جایگاه خود را در این تجارت حفظ کرده و قدرت استعماری خود را تثبیت کند (Donnan, 1931, p. 33). سیاست استعماری بریتانیا تا پیش از سده ۱۸م، در راستای کسب ثروت بیش‌تر و افزایش قدرت اقتصادی بود؛ اما با تغییر رویکرد و نیز افزایش رقبای جهانی و قدرت و توسعه‌طلبی امپراتوری، ثروت و استعمار مناطق به ابزاری در جهت افزایش قدرت سیاسی-نظامی و روحیه کنترل‌گری بریتانیا تبدیل شد. بریتانیا این رویه را در هند و خلیج فارس نیز در پیش گرفت؛ رویه‌ای که باوجود اعلامیه‌های ضداستعماری و ضدبرده‌داری در سده‌های ۲۰-۱۹م و اجرای برنامه‌هایی ازسوی بریتانیا در غرب آفریقا، همچنان در شرق و غرب منطقه دیده می‌شد.

۲-۴. ساختار تجارت برده آفریقایی در آتلانتیک و خلیج فارس

برده‌داری از قدیمی‌ترین پدیده‌هایی است که آفریقایی‌ها بیش از دیگران با آن درگیر بوده‌اند. این پدیده، قرن‌ها به‌صورت قانونی توسط نظام حقوق بین‌الملل اروپایی مجاز بود و تا اواخر سده ۱۹ و اوایل سده ۲۰م، عاملی مؤثر در اقتصاد و بازرگانی جهان بوده و جنبش فعال و مؤثری علیه آن وجود نداشت (Malekian, 2011, p. 225). تجارت برده آفریقایی، که با عنوان‌هایی همچون سیاهی،^۶ زنگی^۷ و

^۱ Emden Company of Prussia

^۲ Dutch West India Company

^۳ Royal African Company

^۴ Compagnie du Sénégal

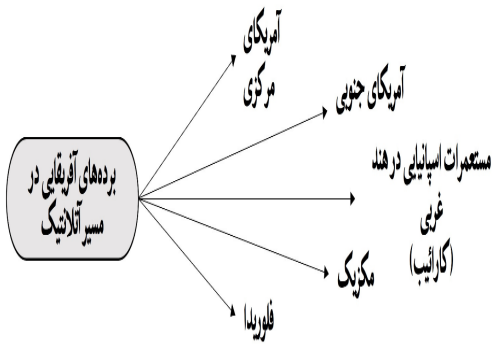
^۵ انواع مستعمرات بریتانیا در سه دسته تقسیم می‌شود: نخست،

مستعمرات سلطنتی یا تاجی (Crown Colonies) نام دارد که به‌صورت مستقیم تحت کنترل حکومت مرکزی بریتانیا قرار داشته و با دستورات حکومت اداره می‌شد؛ دسته دوم، مستعمرات منشوری (Company Colonies) است که با مجوز رسمی پادشاه یا ملکه بریتانیا، توسط شرکت یا گروه خاصی تأسیس می‌شدند؛ آخرین گروه مستعمرات خودگردان (Self-Governing Colonies) هستند که با نظارت دولت، اما به‌صورت مستقل اداره می‌شدند.

^۶ عبارت برده «سیاهی» توصیفی است از بردگان سیاه‌پوست آفریقایی تبار که در اسناد و مدارک قدیمی فارسی دیده می‌شود. این عبارت معادل برده نِگرو در زبان انگلیسی بوده است (GH1263-6-5-1؛ GH1263-6-12-4؛ GH1292-15-26-7).

^۷ برده زنگی به بردگانی گفته می‌شود که از شرق آفریقا (سواحل زنج یا زنگبار) به بازارهای برده‌فروشی منتقل می‌گردید.

شناخته شده و علاوه بر اتصال تجاری، موجب تبادلات فرهنگی و اجتماعی میان این نواحی نیز شده است (Law & Mann, 1999, p. 307).

تصویر ۱: بازارهای هدف برده‌های غرب آفریقا (Donnan, 1931, p. 35).

برده‌های غرب آفریقا از مسیر دریایی اقیانوس اطلس به نواحی گوناگونی در قاره آمریکا انتقال داده شده و آنجا در حوزه‌های مختلفی که اغلب کاربرد تولیدی داشتند، استفاده می‌شدند (تصویر ۱). تجارت برده در آتلانتیک، در ابتدا از جنوب شرقی آفریقا (موزامبیک و ماداگاسکار) آغاز شد؛ اما دور بودن این منطقه از رأس قاره و مسیرهای عبور کشتی‌ها و همچنین خطراتی که در این نواحی وجود داشت، مانع گسترش تجارت جنوب شرقی شده و تأمین برده در آتلانتیک از غرب و مرکز آفریقا شکوفا شد (Rawley & Behrendt, 2005, p. 10). نخستین اقدامات در تجارت برده آفریقایی در این منطقه، در سال ۱۵۰۳م و زمانی آغاز شد که تعدادی برده از پایگاه‌های پرتغال در آفریقا به مستعمرات اسپانیا در قاره آمریکا ارسال شدند (Clark, 1860, p. 19). انگلستان با وجود آنکه دیرتر از دیگران وارد تجارت برده در غرب آفریقا شده بود؛ اما تا پایان سده ۱۷م و در عرض چند دهه فعالیت توانست جایگاه خود را تثبیت کند و به حمل‌کننده اصلی برده آفریقایی از

نگرو یا سیاه (Negro) شناخته می‌شدند، از زمان‌های بسیار دور رایج بوده و تا نیمه سده ۲۰م نیز، باوجود اعلان چندین منشور در لغو برده‌داری در سده‌های ۱۹-۲۰م، به شیوه‌های قاچاق و فروش غیررسمی، اما با نفوذ و نظارت برخی قدرت‌ها ادامه داشت. محل تأمین برده‌های آفریقایی در مناطقی از شرق، غرب و جنوب این قاره قرار داشت. تجارت برده آفریقایی را به‌طور کلی می‌توان در دو مسیر جداگانه بررسی کرد؛ مسیر نخست، انتقال برده آفریقایی از غرب و جنوب غربی این قاره به بازارهای منطقه کارائیب^۱ و آمریکا را شامل شده، که به‌عنوان مسیر آتلانتیک شناخته می‌شود؛ دیگر مسیر شامل انتقال برده آفریقایی از شرق و جنوب شرقی این قاره به سمت دریای سرخ، خلیج فارس، و شبه‌قاره هند است که تجارت برده توسط تاجران عرب، عثمانی، ایران و نیز کمپانی هند شرقی بریتانیا نیز از این مسیر انجام می‌شد.

۴-۲-۱. برده‌های غرب آفریقا در مسیر آتلانتیک

مسیحیان اروپایی در دوران باستان، بخشی از مردم شمال آفریقا موسوم به بربرها را به بردگی و اسارت گرفتند؛ اما بخش مهم و اصلی که در تأمین برده برای تاجران برده و بازارهای برده‌فروشی عاملی کلیدی به شمار می‌رفت، محدود به بخش جنوبی آفریقا و اقیانوس اطلس در غرب تا حبشه در شرق می‌شد که از آن با عنوان «سرزمین سیاه» (Negroland) یاد می‌شود (Blake, 1861, p. 93). این مناطق به‌طور مداوم در معرض هجوم قاچاقچیان انسان و تاجران برده بود که از سده ۱۵ تا نیمه سده ۲۰م، برده مورد نیاز بازارها، از آتلانتیک تا خلیج فارس و دریای سرخ را تأمین می‌کرد. خرید و فروش برده در آتلانتیک، به‌عنوان نقطه اتصال سواحل غربی آفریقا، آمریکا و اروپا در این تجارت

^۱ در منطقه آمریکای مرکزی.

تجارت بریتانیا را اداره می‌کرد؛ اما از این زمان و با آغاز کار کمپانی دریای جنوب، وظیفه تأمین برده‌های غرب آفریقا از مناطق نامبرده به کمپانی سلطنتی آفریقا سپرده شده و کمپانی دریای جنوب نیز به‌عنوان واسطه فروش فعالیت می‌کرد (تصویر ۲ و تصویر ۳).

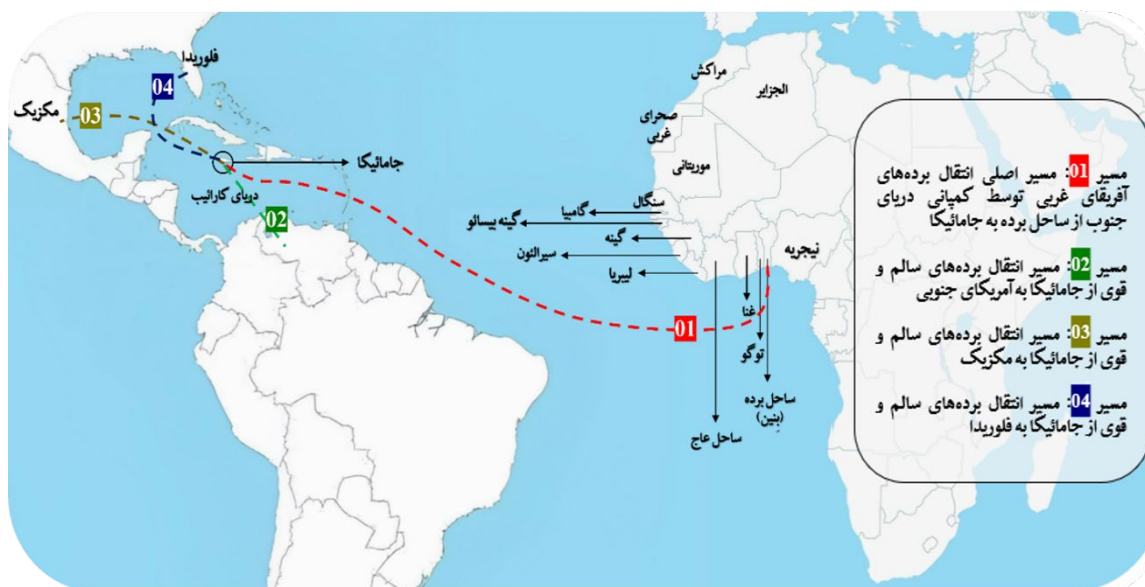
تصویر ۲: مراحل تجارت برده توسط بریتانیا از غرب آفریقا در مسیر آتلانتیک (Donnan, 1931, p. 35)

غرب و سپس سراسر آفریقا تبدیل شود؛ صادرات برده توسط انگلیس تا سال ۱۷۰۰م سالانه در حدود ۹۰۰۰ نفر بود که عددی ناچیز به حساب می‌آمد و این عدد در دهه ۱۷۹۰م، رشد پنج برابری را به خود دید (Rawley & Behrendt, 2005, p. 129).

بخشی از سواحل اقیانوس اطلس در غرب آفریقا، شامل بندرهای لاگوس^۱ و اوئیدا^۲ در میان اروپاییان با عنوان «ساحل برده» شناخته می‌شد (Law & Mann, 1999, p. 307, 309). این دو بندر به دلیل قرار گرفتن در مسیر آتلانتیک از اصلی‌ترین مناطق بارگیری و حمل برده به وسیله کشتی بودند. برده‌هایی که از نواحی مختلفی همچون کشورهای امروزی الجزیره، مراکش، صحرای غربی، موریتانی، سنگال، گامبیا، گینه بیسائو و گینه، سیرالئون، لیبریا، ساحل عاج، غنا، توگو، بنین، و نیجریه تأمین می‌شدند؛ اغلب از این مسیر به بازارهای هدف در شمال، مرکز و جنوب قاره آمریکا و نیز اروپا هدایت می‌شدند. در اواخر سده ۱۸م، لاگوس به‌عنوان مرکز اصلی بازارهای عمده شناخته شد؛ این موضوع موجب شلوغی این بندر شده و به همین دلیل، تجار اروپایی برای انتقال برده‌ها از مسیر جایگزین در شرق خلیج بنین (Bight of Benin) تا غرب خلیج بیافرا (Bight of Biafra) استفاده کردند (Eltis & Richardson, 2008, p. 16). در این تجارت، کمپانی‌های بسیاری شرکت داشتند؛ دو کمپانی سلطنتی آفریقا و دریای جنوب، عوامل بریتانیا در این منطقه بوده و مسئولیت هدایت تجارت برده آفریقایی را در اختیار داشتند. کمپانی سلطنتی آفریقا تا سال ۱۷۱۱م به‌طور مستقل

^۱ بندر لاگوس (Lagos): واقع در کشور نیجریه در کرانه غربی اقیانوس اطلس.

^۲ بندر اوئیدا (Ouidah): واقع در کشور بنین در کرانه غربی اقیانوس اطلس و در همسایگی نیجریه.

تصویر ۳: مسیر انتقال برده‌های غرب آفریقا توسط کمپانی دریای جنوب بریتانیا

(Donnan, 1931, p. 35)

می‌دادند (Blake, 1861, p. 24)، در ایران برده‌داری خانگی تا حدودی وجود داشت؛ اما به‌شکل سیاسی و مستبدانه در ساختار اجتماعی حکومت، به‌ویژه در دوره هخامنشیان، چنین پدیده‌ای دیده نمی‌شد و ایرانیان هرگز بردگان مطلق و سیاسی مالک خود نبودند (Gurowski, 1860, p. 77-78). این تفاوت رویکرد در ادوار بعدی و در زمان بردگی آفریقایی‌های شرق و غرب نیز در دو منطقه آتلانتیک و خلیج فارس، به‌ویژه در ایران و سواحل ایرانی خلیج فارس دیده می‌شد. همچنین، برخورد اربابان ایرانی نیز متفاوت بوده و برده‌ها در این منطقه از وضعیت بهتری برخوردار بودند (IOR/L/PS/20/C246, p. 119-120). منطقه خلیج فارس تا سده ۲۰م از مراکز مهم تجارت و قاچاق برده از مناطق گوناگون (به‌ویژه آفریقا) بود. ارتباط تجاری خلیج فارس و ایران و آفریقا قرن‌ها پیش آغاز شده و زنگی‌ها و گروه‌های دیگر آفریقایی نیز به ایران مهاجرت کرده بودند (وشوقی، ۱۳۸۴، ص. ۱۰۸-۱۰۹)؛ اما حضور آنان به‌عنوان برده در سده‌های ۱۸-۲۰م شدت گرفت.

۲-۲-۴. برده‌های شرق آفریقا در مسیر خلیج فارس

و دریای سرخ

در غرب آسیا و در ادوار مختلف از دوره خلفای عباسی تا حکومت‌های هم‌عصر آن همچون سامانیان، برده‌داری همواره مورد توجه بوده است. در منطقه اوراسیا نیز امپراتوری مغول در دوره اوج خود (سده ۱۳-۱۴م) نقش مؤثری در گسترش این پدیده داشته و این تأثیر ناشی از رویکرد این امپراتوری در زمینه حیات انسانی بود که او را نه موجودی مستقل، بلکه به‌صورت ابزار و منبعی در خدمت امپراتوری می‌دید (Perry, et al., 2021, p. 76). به‌طورکلی در این دوره برده‌ها از راه خریدوفروش خود و افراد خانواده به‌دلیل فقر و نیز دزدیدن آنان، به‌ویژه زنان و کودکان، ازسوی تجار برده تأمین می‌شدند (Perry, et al., 2021, p. 76) که این رویکرد در سده‌های بعدی و در خلیج فارس نیز مشاهده شد. برده‌داری در تاریخ ایران همواره با دیگر نواحی متفاوت بود. در عصر باستان و در زمانی که همواره بخش درخور توجهی از جمعیت سرزمین‌هایی چون یونان و روم را برده‌ها تشکیل

برده‌داری در خلیج فارس نیز، از مدت‌ها پیش از این زمان آغاز شد؛ ولی دوره رونق و اوج آن از اواخر سده ۱۸ تا ۲۰م بود (ریکس و کلی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴). باوجود رواج طولانی برده‌داری در نواحی مختلف جهان، تجارت برده در خلیج فارس، هم‌زمان با تأسیس اقامتگاه کمپانی هند شرقی بریتانیا در خلیج فارس (۱۷۶۳م) به اوج خود رسید و از دهه ۱۸۳۰م بحث مبارزه با آن در منطقه آغاز شد. بحث و مناقشه پیرامون این مبارزه، پس از اتمام کار کمپانی در خلیج فارس (۱۸۵۸م) و سپس جایگزینی آن با نمایندگان دولت لندن، و هند بریتانیا نیز ادامه یافت.

تجارت برده‌های شرق آفریقا در مقایسه با تجارت بردگان غرب آفریقا نظام آشفته‌تری داشت. در منطقه غرب و در جهان آتلانتیک، کمپانی‌های بسیاری از کشورهای مختلف به تجارت برده می‌پرداختند؛ اما این تجارت در منطقه خلیج فارس، دریای سرخ و اقیانوس هند متفاوت بوده و در این نواحی ابتدا دلال‌های بومی و سپس کمپانی هند شرقی بریتانیا، بیشترین تأثیر و فعالیت را داشته‌اند. ریشه تجارت برده در شرق آفریقا به نیمه نخست سده ۱۸م بازگشته و اقیانوس هند نیز محل اولیه انتقال برده‌های شرق و تجارت این برده‌ها در این بازه زمانی بوده است (Alpers, 1967, p. 3-4). دیگر کشورهای اروپایی نیز پس از ورود بریتانیا به این تجارت، و در سده ۱۹م توجه خود را به برده‌های شرقی منعطف کردند؛ بااین‌همه، این تجارت در نواحی غیر از خلیج فارس و اقیانوس هند، به‌اندازه تجارت غرب آفریقا پیشرفت نکرد. شاید بتوان یکی از مهم‌ترین دلایل آن را در متأخر بودن این تجارت در مقایسه با غرب آفریقا و هم‌زمانی دوره اوج آن با مبارزات علیه برده‌داری در جهان جست‌وجو کرد. در اواخر سده ۱۹م، مبارزه با این تجارت شکل جدی‌تری به خود گرفت و منجر

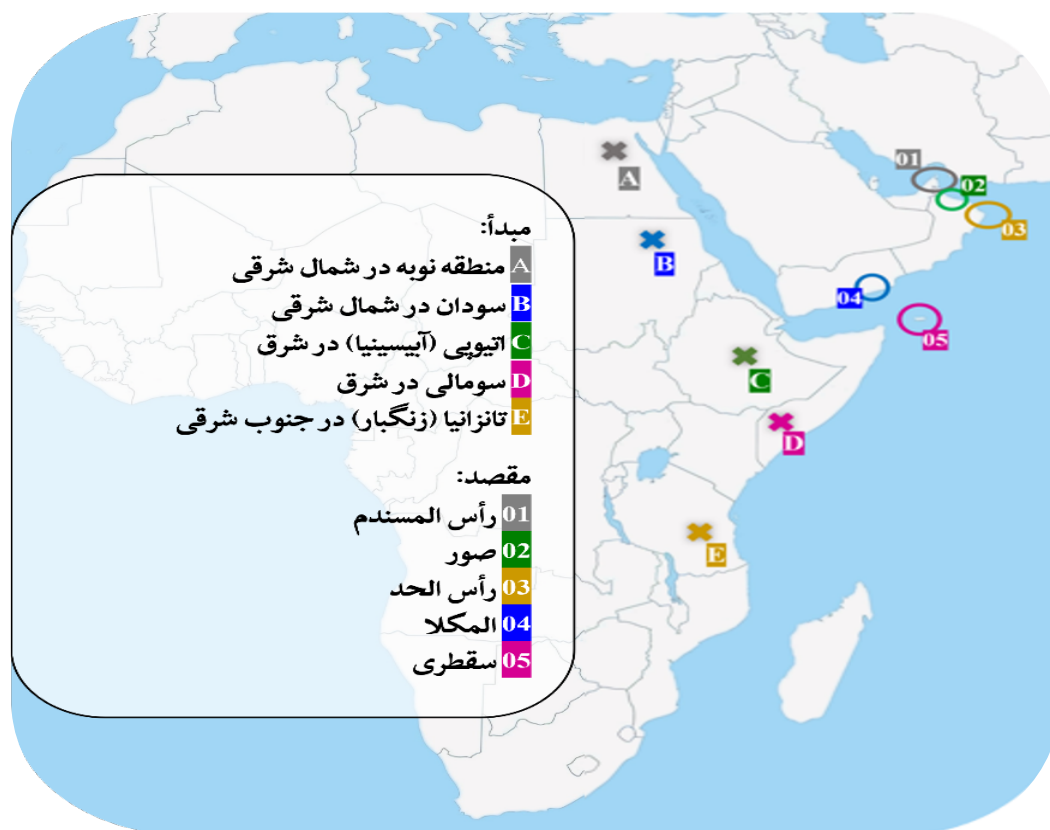
به رخدادهای مهم سیاسی در جهان شد (Malekian, 2011, p. 225-226). ورود تجار عرب به تجارت برده در شرق آفریقا نیز از نیمه نخست سده ۱۹م آغاز شده و مسیر ورود این برده‌ها به خلیج فارس و دریای سرخ به واسطه سفر سید سعید بن سلطان، از شیوخ عمان و شمال غربی اقیانوس هند، در سال ۱۸۲۸م به شرق آفریقا است که باعث توجه او به ظرفیت تجاری این منطقه شد. براساس گزارش الپرز او در این سفر مرکز قدرت خود را از مسقط به زنگبار منتقل کرده و پس از مهاجرت پرتعداد از اعراب به شرق آفریقا، بردگی بومیان این ناحیه به مرحله جدیدی وارد شد (Alpers, 1967, p. 10).

برده‌های شرق آفریقا به نواحی خلیج فارس، شبه‌جزیره هند و دریای سرخ وارد شده و در این مناطق به فروش می‌رسیدند. به‌طور کلی، برده‌هایی که در سواحل خلیج فارس سکونت داشتند به دو گروه برده‌های انتقالی و برده‌های متولد در این منطقه تقسیم می‌شدند. بسیاری از بردگان که در خاک سرزمین‌های عرب و ایران متولد شدند، شناختی از ریشه خود نداشتند و والدینشان از مناطق مختلفی در شرق و غرب آفریقا، سودان و نیز شمال شرق اتیوپی امروزی (آبیسینیا)^۱ آمده بودند (Zdanowski, 2008, p. 85). سه مسیر مهم در تجارت و قاچاق برده‌های آفریقایی به خلیج فارس، عبارت است از: ۱) آفریقا به شبه‌جزیره مُسندَم در شمال شرقی عربستان؛ ۲) آفریقا به رأس الحد و صور؛ ۳) آفریقا به سَقُطری و المُکَلّا در حوالی یمن (IOR/L/PS/18/B150A, p. 97). در گزارش‌های فراوانی، به فصل برده نیز اشاره شده و آن را در سه نوبت کلی از اسفند تا خرداد (برای برده‌های ورودی از زنگبار و دیگر سواحل آفریقایی)، از مرداد تا مهر (برای

^۱ Abyssinia

لنگه و بوشهر محل اصلی ورود بردگان نژادهای مختلف بود (IOR/L/PS/20/C246, p. 46). کلنل لمبرت پلی‌فر (Colonel Lambert Playfair) نماینده بریتانیا در خلیج فارس و کنسول این دولت در زنگبار، در گزارشی به سال ۱۸۶۹م علاقه به داشتن برده را ریشه‌دار در آداب و رسوم عربی معرفی کرده و علت توجه زیاد مردم این مناطق به تجارت و قاچاق برده را به رسوم قدیمی آنان مرتبط دانست (IOR/L/PS/18/B150A, p. 98). این نکته به معنای وجود برده‌ها در ایران نیست؛ بلکه فقط تأکیدی است بر اینکه توجه به این تجارت در سرزمین‌های عربی بیشتر بوده و پس از مبارزه با برده‌داری و لغو آن نیز این فعالیت در سواحل عرب تا مدت‌ها ادامه یافت.

برده‌های ورودی از دریای سرخ) و نیز از تیر تا آبان (ویژه برده‌های سومالیایی) تعریف می‌کنند (IOR/R/15/732, p. 689 IOR/R/15/6/4, p. 204;). برده‌های خلیج فارس از نظر مبدأ ورود، شامل دو دسته برده‌های محلی که به دلیل فقر، قحطی و گرسنگی به بردگی فروخته شده بودند (IOR/R/15/6/313, p. 286 IOR/L/PS/10/675, p. 143-145) و نیز برده‌های شرق آفریقا می‌شدند. بخش عمده‌ای از برده‌های ورودی به منطقه خلیج فارس، و همچنین برده‌هایی که از مردم بی‌بضاعت سواحل بودند، به مناطق گوناگون عرب رفته و در بازارهای برده‌فروشان به مزایده گذاشته می‌شدند؛ بنابراین، تجارت برده در خلیج فارس، بیشتر بر محور سرزمین‌های عرب قرار داشت و از ایران، دو بندر

تصویر ۴: مهم‌ترین مبدأ و مقصدهای اولیه برده‌های شرق آفریقا در خلیج فارس (IOR/L/PS/18/B150A, p. 97; Zdanowski, 2008, p. 85)

تصویر ۴ نشان‌دهنده فعال‌ترین مقصدها و مبداهایی است که در تجارت برده‌های شرق آفریقا شرکت داشتند. سواحل مقصد در خلیج فارس، تا مدت‌ها بر همین اساس بوده و شامل رأس الحد، رأس المسند، صور، المکلا و نیز سقطری می‌شد که در اواخر سده ۱۹ و سده ۲۰م نواحی دیگری را نیز در بر گرفت. همچنین، نواحی زنگبار، سودان و سومالی در کنار دیگر مناطق شرق آفریقا از نخستین مبداهای انتقال برده به منطقه خلیج فارس بوده که در سال‌های بعدی با وجود افزوده شدن نواحی دیگر، همچنان از مهم‌ترین منبع‌های تأمین برده بوده‌اند. تاجران برده و دزدان دریایی از نبود نظارت بر مسیرهای دریایی استفاده کرده و برده‌های آفریقایی را بدون رعایت شأن انسانی به روی هم ریخته و با شرایط نامناسبی به سمت خلیج فارس می‌آوردند (مقتدر، ۱۳۳۳، ص. ۶۱). علاوه‌بر آفریقایی‌ها، بخشی از برده‌های منطقه خلیج فارس نیز شامل فقرای عرب و نیز بلوچ‌ها می‌شدند. شیوه‌های تأمین برده در این مسیر نیز همچون سایرین، از الگوهای قدیمی پیروی می‌کرد و تا مدت‌ها بخش عمده‌ای از برده‌ها، به‌ویژه برده‌هایی که در سواحل جنوبی خلیج فارس به فروش می‌رسیدند، از طریق اسارت، گروگان‌گیری و آدم‌ربایی و نیز فروش خود و خانواده به دلیل فقر، به دست می‌آمدند (IOR/L/PS/10/675, p. 286; IOR/R/15/732, p. 685).

۳-۲-۴. حقوق، وضعیت زندگی و قیمت‌گذاری

برده‌های آفریقایی

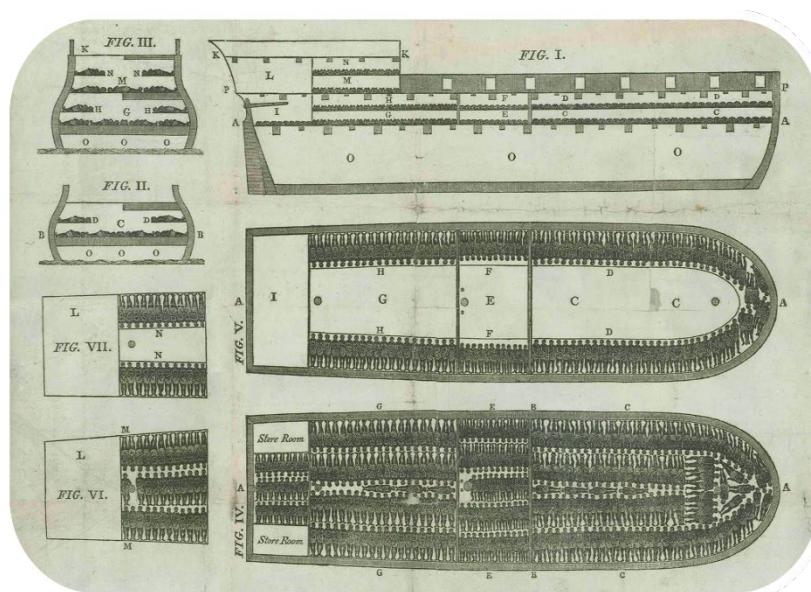
در ممالک گوناگون، شیوه رفتار صاحبان برده با آنان متفاوت بود. برخی رفتاری ظالمانه و استثمار، و برخی نیز رفتاری بهتر در مقایسه با دیگران داشتند. هندی‌ها به‌صورت بی‌رحمانه رفتار کرده و با مجازات

سنگین به تنبیه بردگان می‌پرداختند؛ اما در چین در مقایسه با هندوستان، وضعیت برده‌ها بهتر بود. روایات تاریخی چنین توصیف می‌کنند که ایرانیان، نسبت به بیشتر ملل، فشار کمتری به برده‌های خود وارد می‌کردند (فرامرزی، ۱۳۴۷، ص. ۹). برده‌های حاضر در کشورهای مسلمان، به دلیل اینکه دین اسلام بعضی حقوق و امتیازهایی مانند تأمین خوراک و پوشاک غلامان و امکان ازدواج را برای بردگان قائل بود، نسبت به برده‌های ممالک دیگر وضع بهتری داشتند (ویلسون، ۱۳۱۰، ص. ۱۸۳). این ادعاها در اسناد کمپانی هند شرقی و سپس حکومت بریتانیا در سده‌های ۱۹ و ۲۰م نیز به‌صورت ضمنی و براساس داده‌های موجود تا حدودی تأیید می‌شود؛ اما نمی‌توان داده‌هایی موجود در این اسناد را درباره رفتار غیرانسانی برخی دلال‌های عرب با برده‌ها را در مسقط، عربستان، بندر باطنه (از بندرهای شمالی عمان)، بصره و... نادیده گرفت (IOR/R/15/6/4, p. 204). این داده‌ها نشان می‌دهد که با وجود اثرگذاری عقاید دینی در بهبود وضعیت برده‌ها در بعضی سرزمین‌های مسلمان، اما نمی‌توان دین را عاملی قطعی در تفاوت رفتار تاجران و برده‌داران دانست. از نمونه رفتارهای غیرانسانی این دلال‌ها می‌توان به آدم‌ربایی برای تأمین برده و تبدیل انسان حُر به برده با استفاده از نیروی زور اشاره کرد (IOR/R/15/732, p. 685, 689; IOR/L/PS/12/4091, p. 271). در مقابل چنین رویکردی گزارش مأمور مقیم بریتانیا در خلیج فارس (بوشهر) درباره کیفیت زندگی بردگان در ایران به سال ۱۸۵۸م، گویای مناسب بودن کیفیت خوراک و مایحتاج زندگی بردگان در ایران است (IOR/L/PS/20/C246, p. 119-120)؛ بنابراین، در کنار عقاید دینی، فرهنگ محیطی نیز در رفتار برده‌داران با بردگان، خود تأثیر بسزایی داشته است.

در سال‌های ۱۵۰۰ تا ۱۸۰۰م و در جمعیت مهاجران قاره آمریکا از هر پنج نفر، چهار نفر آفریقایی بوده و نقش حیاتی در ایجاد تاریخچه نژادی و خانوادگی جهان آتلانتیک داشتند؛ اما به دلیل اینکه در این ناحیه قوانین خانوادگی بر پایه رویکرد اروپایی تنظیم می‌شد، آفریقایی‌ها نتوانستند خود را با شیوه زندگی اروپایی و قوانین کلیسا تطبیق دهند؛ بنابراین از نسل نخست آفریقایی‌های ساکن در آمریکا که اغلب از بردگان آفریقای غربی بودند، مستندات مکتوب چشمگیری موجود نیست (Sweet, 2013, p. 253). به همین علت، داده‌های این حوزه نیز محدود است. برده‌های غرب آفریقا، پس از انتقال به مستعمرات اسپانیایی در آمریکا که شامل مناطقی چون مکزیک، فلوریدا و کارائیب می‌شد، در سراسر آمریکای شمالی، مرکزی و جنوبی پخش شده و در کارهای

کشاورزی و تولیدی به کار گرفته می‌شدند. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، برده‌های غرب آفریقا ابتدا به جامائیکا انتقال داده شده و سپس از آن اردوگاه به بازارهای هدف ارسال می‌شدند (Donnan, 1931, p. 35)؛ در این مسیر، برخی برده‌ها فرار کرده و خود را به فلوریدای تحت حکومت اسپانیا می‌رساندند. اسپانیایی‌ها که دائماً در متصرفات فلوریدا (۱۵۱۳-۱۷۶۳م) با کمبود نیرو مواجه بودند، به صورت رسمی و غیررسمی از این بردگان فراری در قلمرو خود استفاده می‌کردند؛ این برده‌های فراری، گاه در نزدیکی سکونتگاه‌های رسمی اسپانیایی‌ها اقامت داشتند و گاهی نیز در مناطق داخلی و دورافتاده فلوریدا سکونت کرده و با تشکیل جوامع خودمختار در این نواحی، با جوامع بومی ارتباط نزدیک برقرار می‌کردند (Millett, 2007, p. 370-371).

کشتی بروکس (Brookes) از کشتی‌های بریتانیایی است که در حمل برده‌های غرب آفریقا فعالیت داشته و پس از قانون تنظیم تجارت برده در سال ۱۷۸۸م، به طور قانونی به حمل برده به بازارهای آتلانتیک می‌پرداخت. در این کشتی، برده‌ها به صورت متراکم، افقی و با دست بسته حمل شده و محل قرارگیری برده‌های زن و دختر بچه (G)، مرد (C) و پسر بچه‌ها (E) از یکدیگر تفکیک می‌شد.

تصویر ۵: نقشه کشتی بریتانیایی بروکس با ظرفیت حمل ۴۵۴ برده (Royal Museums Greenwich, 1788)

یکی از نخستین مشکلات بردگان در تجارت برده، مسئله حمل و نقل آنان بود. تجار برده همواره از زور استفاده کرده و انتقال برده‌ها از طریق کشتی‌های حمل

برده (تصویر ۵)، به‌ویژه در کشتی‌های دلال‌های خارج از سیستم قانونی و قاچاقچیان برده، در بدترین و سخت‌ترین وضعیت صورت می‌گرفت. درباره وضعیت

انتقال برده‌های غرب آفریقا به آتلانتیک گزارش‌هایی در دسترس است که بیان‌کننده کنترل امنیتی بیش از حد این کشتی‌هاست. براساس این گزارش‌ها تمامی ناخداها و صاحبان کشتی‌های حامل برده برای جلوگیری از شورش‌هایی که ممکن بود توسط برخی برده‌های قوی‌هیکل و پرتعداد در کشتی‌ها رخ دهد، کشتی‌های خود را با سلاح و زنجیر^۱ تجهیز کرده و همواره مردانی سفیدپوست را به‌عنوان زندانبان‌های دریایی برای محافظت از محموله‌های برده به کار می‌گرفتند (Smallwood, 2007, p. 679).

در بازخوانی اسناد کمپانی هند شرقی و حکومت بریتانیا و همچنین روایت‌های به‌جامانده از تجارت برده آفریقایی، کالاسازی بردگان و حذف هویت انسانی آنان به‌روشنی نمایان می‌شود. استفاده از واژگانی چون «کالا»، «محموله»، «بار»، «سود» و... درباره برده‌ها، موجب حذف هر نشانه‌ای از انسانیت، هویت مستقل فردی و نیز روایات بردگان به‌عنوان انسان آزاد شده است. این رویکرد به زبان بی‌سوژگی یا بی‌نامی نیز تعبیر می‌شود و ابزار مهمی در فرایند کالاسازی و انکار و حذف کنشگری انسانی بردگان بوده است. یکی از نمونه‌های مهم این مسئله اشاره‌هایی است که در گزارش‌های رسمی دولت‌های محلی، و به‌ویژه نمایندگان مستقر دولت بریتانیا در خلیج فارس دیده می‌شود. از نمونه واژگان خطابی در این اسناد می‌توان به «محموله بارزش»،^۲ «حمل بار انسانی»^۳ (IOR/L/PS/10/675, p. 286)، «محموله‌های برده»،^۴ «فروش»،^۵ عبارت نژادپرستانه

«برده سیاهی»^۶ (IOR/L/PS/20/C246, p. 45, 46)، «فروش سومالیایی‌ها»،^۷ «بار زنده»،^۸ «قاچاق انسان»،^۹ «سود»^{۱۰} (IOR/R/15/732, p. 238, 687, 689)، «محموله انسانی»،^{۱۱} «فصل برده»^{۱۲} (IOR/R/15/6/4, p. 204)، «بازار برده»^{۱۳} (IOR/L/PS/18/B150A, p. 97) و... اشاره کرد. نمونه چنین توصیف‌هایی، گاه در اسناد فارسی نیز دیده می‌شد؛ باوجود اینکه در اسناد و گزارش‌های فارسی اغلب بار منفی عبارت‌های ذکرشده، نبود؛ اما برخی واژگان همچون «سیاهی» بارها در اسناد به چشم می‌خورد (GH1292-15-26-4; GH1263-6-5-1; GH1263-6-12-4) که اشاره به نژاد و تفاوت‌های ظاهری آنان دارد. نمونه‌های یادشده اغلب درباره بردگان شرق آفریقا به کار رفته است؛ اما در روایات، بردگان آفریقایی غربی نیز چنین عبارت‌هایی دیده می‌شود.

این برده‌ها کاربردهای متفاوتی داشتند؛ برخی از آنان به‌عنوان برده خانگی شناخته شده و برخی دیگر در کارهای تولیدی و نظامی شرکت می‌کردند. در ایران برده‌ها علاوه بر نیروی نظامی و کار، در حرم‌سرا نیز حضور داشته و کنیزها و غلامان یا در خدمت صاحب‌منصبان بوده یا به ازدواج آنان درمی‌آمدند. همسری کنیزها با مردان آزاد، در سرزمین‌های عرب و ترک نیز مشاهده می‌شد؛ اگرچه این ازدواج‌ها اغلب به شیوه صیغه موقت برقرار بود. در گزارش‌ها به ورود زنان گرجی و چرکسی و نواحی مانند آن به‌عنوان برده به شیخ‌نشین‌های عرب اشاره شده است؛ این بانوان به‌دلیل پوست سفید و چهره زیبا قیمت

^۱ ناخداها به‌دلیل مقابله با شورش‌ها از انواع تفنگ جنگی برای زخمی کردن بردگان و نیز انواع زنجیرها برای به بند کردن و بستن دست‌وپای برده‌ها با آن استفاده می‌کردند.

^۲ Valuable Cargo

^۳ Human Freight

^۴ Cargoes of Slaves

^۵ Sale

^۶ Negro Slaves

^۷ The Sale of all Somalees

^۸ Live Cargo

^۹ Traffic of Human Flesh

^{۱۰} Profit

^{۱۱} Human Cargoes

^{۱۲} Slave Season

^{۱۳} Slave Market

بیشتری نیز داشتند (IOR/L/PS/12/4091, p. 365). ازدواج بردگان زن و مرد با اجازه صاحبان، با دیگر برده‌ها و یا مردم آزاد، در دین اسلام نیز پذیرفته شده و نمونه‌هایی از آن در منابع دیده می‌شود (Kecia Ali, 2010, p. 39). باوجود چنین نمونه‌هایی، اما آنچه به‌صورت غالب زندگی برده‌ها، چه در خلیج فارس و چه در دیگر نواحی دیده می‌شد، فروکاست جایگاه آنان به موجود زیستی صرف و حذف اغلب حقوق طبیعی و انسانی آنان است. برده‌های شرق و غرب آفریقا که در سیستم بریتانیایی مشغول به کار می‌شدند نیز همچون برده‌های واردشده به خلیج فارس کاربردهای فراوانی داشتند؛ این برده‌ها، به‌ویژه در هند و مستعمرات اسپانیایی آمریکا، در دو بخش خانگی و کشاورزی فعالیت داشته و با توجه به طبقه و کاربرد، در چهارچوب‌های مشخصی مجبور به ادامه زندگی بودند. شرایط و حقوق برده‌های خانگی و کشاورزی در هند بریتانیا در کنوانسیون ضدبرده‌داری سال ۱۸۴۰م، به شرح زیر بیان شده است:

برده‌های خانگی	برده‌های کشاورزی
حقوق مردان غیرعقیم:	برده‌های کشاورزی شامل زن و مرد بوده و در سه گروه، بدون اهمیت جنسیت طبقه‌بندی می‌شدند.
حقوق مردان عقیم:	گروه اول: شامل رعایای یک منطقه بود که به‌صورت انضمام به زمین، برده ارباب شناخته می‌شدند.
مردان عقیم در به‌شکل بربرها ^۱ زندگی می‌کردند. تعداد آنان از سایر گروه‌ها بیشتر بود. در خانواده‌ها، به‌ویژه خانواده‌های	گروه دوم: بردگانی را شامل می‌شد که مجبور به پرداخت اجاره‌بهای زمین و سایر مبالغ زندگی بودند. آنان نمی‌توانستند آزادانه

مسلمان، برای محافظت از اعضای خانواده به کار می‌رفتند. عمل عقیم‌سازی در بدترین وضعیت انجام می‌گرفت، به‌گونه‌ای که بعداز این عمل، بسیاری از برده‌ها زنده نمی‌ماندند (از هر ۲۰۰ برده عقیم‌شده، فقط ۱۰ برده زنده می‌ماند).	محل کار و زندگی خود را ترک کنند.
حقوق زنان:	گروه سوم: شامل برده‌های دهقانان آزاد و مالکان کوچک و بزرگ زمین‌ها می‌شدند.
کاربرد اصلی این برده‌ها در حرم‌سرا و برای مسائل غیراخلاقی بود. آنان از هرگونه ارتباطی با دیگران منع بودند. زنان برده به دادگاه‌های حقوقی دسترسی نداشتند. رفتار ارباب با این زنان بسیار خشونت‌آمیز بوده و معمولاً به قطع، نقص عضو یا کشته شدن آنان منجر می‌شد.	در برخی نواحی، ارباب، خود کشاورز بوده و برده‌ها برای چوپانی و شخم‌زنی استخدام می‌شدند. برخی نواحی دیگر چون جنوب هند، کشاورزی ارباب به‌عنوان ننگ شناخته شده و فقط برده‌ها کار می‌کردند که در این نوع برده‌داری، رفتارهای سخت‌گیرانه فراوانی با بردگان صورت گرفته و آنان خوراک و پوشاک اندک و وضعیت زندگی بدی داشتند و بدون هرگونه اختیار و حقوقی بودند.

(British and Foreign Anti-Slavery Society, 1841, p. 78-80)

ورود پُر تعداد بردگان به خلیج فارس موجب برپایی بازارهای گوناگون برده‌فروشی در منطقه نیز می‌شد. طبق اسناد و گزارش‌های موجود، در جنوب ایران فعال‌ترین بندرهایی که به فروش برده می‌پرداختند، بندر لنگه و بندرعباس بود. در منطقه‌ای همچون بوشهر نه بازار برده‌ای وجود داشت و نه روز مشخصی برای پرداختن به این موضوع بود اما در جنوب خلیج فارس، بازارهای بسیاری بر پا می‌شد. بازار مسقط، یکی از فعال‌ترین بازارهای برده‌فروشی بوده است و سود به‌دست‌آمده از فروش برده در این بازار به‌حدی زیاد بود که فرصتی برای انتقال برده از این منطقه به دیگر نواحی خلیج فارس ایجاد نمی‌شد و کشتی‌های صور، مسقط، رأس الحد^۲

^۱ در آفریقا و در بخش شمالی این قاره اقوام بربر سکونت داشتند.

^۲ صور، مسقط و رأس الحد واقع در عمان.

و نیز کشتی‌های ایرانی و عثمانی حامل برده اغلب در مسقط لنگر می‌انداختند (IOR/R/15/6/4, p. 204; IOR/R/15/732, p. 689). تعداد برده‌هایی که در این بازارها به فروش می‌رسید، روزبه‌روز افزایش می‌یافت. علاوه بر خلیج فارس برده‌های شرق آفریقا به بازارهای هند نیز منتقل شده و در بازارها خرید و فروش می‌شدند. طبق گزارش کنوانسیون ضد برده‌داری بریتانیا،^۱ تا سال ۱۸۴۰ چیزی در حدود ۵۰۰.۰۰۰ تا ۸۰۰.۰۰۰ نفر برده در شبه‌قاره هند تحت نظر حکومت بریتانیا بوده که این آمار، جدا از آمار کمپانی هند شرقی بریتانیا و مناطق تحت نفوذ آن است و اگر مجموع نفرات را با احتساب آمار کمپانی در نظر بگیریم، بیش از میلیون‌ها برده تحت نظر بریتانیا بوده است (British and Foreign Anti-Slavery Society, 1841, p. 77). نفوذ بریتانیا و دیگر کشورهای اروپایی در تجارت برده در غرب آفریقا نیز همچون شرق موجب افزایش تعداد برده‌ها شد؛ به‌طوری که در بازه زمانی سده ۱۵ تا ۱۸م، آمار برده‌هایی که با روش‌های مختلف از غرب آفریقا صادر شدند، از ۶۰۰ برده در سال به چیزی حدود ۱۰ تا ۵۰ هزار برده در سال افزایش یافت (Akyeampong, 2006, p. 100).

در بازارهای برده‌فروشی، قیمت برده‌ها متغیر بود. برده‌ها در مبدأ با قیمت‌های ناچیزی تا زیر ۱۲ دلار خرید و فروش می‌شدند؛ اما پس از انتقال به خلیج فارس و با توجه به جنسیت، سن، کاربرد و

زیبایی، قیمت آنان تغییر می‌کرد. در دهه ۱۸۶۰م قیمت خرید برده از شرق آفریقا از ۶ تا ۱۲ دلار، و قیمت فروش آن در بازارهای آسیایی از ۶۰ تا ۲۰۰ دلار گزارش شده است (IOR/L/PS/18/B150A, p. 98). این قیمت‌ها در سال‌های بعد و در ۱۹۳۹م، در بازارهای سیاه‌نجد^۲ برای بردگان مرد تا ۲۰۰ روپیه و بردگان زن تا ۳۰۰ روپیه ثبت شده که گاه به‌ترتیب تا ۴۰۰ و ۵۰۰ روپیه نیز افزایش می‌یافت (IOR/R/15/2/603, p. 454). قیمت برده در بازار غلوت کلبه در حوالی عمان و خلیج فارس به مراتب کمتر بوده و هر برده به قیمت ۱۵ تا ۳۵ دلار به فروش می‌رسید و ۴ دلار نیز مالیات هریک از این برده‌ها بود (IOR/R/15/6/4, p. 203). این قیمت در حدود دبی امروزی به سال ۱۸۸۴م برده‌ای ۷۰ دلار گزارش شده است (IOR/L/PS/20/C246, p. 45). گزارش‌ها از بازار کویت امروزی نیز، بیان‌کننده قیمت‌های سودآوری است و در سال‌های بعدی، در ۱۹۲۸م، قیمت یک برده خوب زن یا مرد از ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ روپیه، و برده کودک از ۸۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیه متغیر بود (IOR/R/15/2/124, p. 332). قطر و عربستان سعودی نیز، بازارهای فعالی داشتند و بالاترین قیمت یک برده نیز برای بازار عربستان ثبت شده، که ارزش دختر برده را به قیمت ۴۰۰۰ روپیه و بیش‌تر گزارش داده‌اند (IOR/L/PS/12/3769B, p. 235). بردگان در بازارهای برده‌فروشی خلیج فارس، همچون کالاهای دیگر، قیمت‌گذاری شده و فروشنده و خریدار با چانه‌زنی سعی در کاهش یا افزایش قیمت‌ها داشتند. هرگونه اتفاقی که پیش از سوددهی برده رخ می‌داد، نوعی ضرر و خسارت مالی تلقی شده و دلال برده نیز برای رسیدن به سود بیش‌تر، هر خطری را به جان می‌خرید.

^۱ باوجود برگزاری این کنوانسیون در سال ۱۸۴۱م در بریتانیا، اما این رویدادها همان‌گونه که در این پژوهش نیز به آن توجه شد، جنبه ظاهری داشته و بر رویکرد حکومت و کاهش برده‌داری به‌ویژه در مستعمرات آسیایی و مناطق نفوذ آنان در آسیا (خلیج فارس، اقیانوس هند و دریای سرخ) تأثیری نداشت. رویکرد حکومت بریتانیا در ظاهر مبارزه با این تجارت را نشان می‌داد؛ اما در واقع تجارت و قاچاق برده به‌عنوان ابزاری برای کنترل منطقه شناخته می‌شد.

^۲ واقع در عربستان سعودی.

قیمت برده‌های غرب آفریقا در بازارهای آتلانتیک نیز همچون بازارهای خلیج فارس براساس قدرت بدنی، جنسیت، مهارت و کاربرد برده متغیر بود. فروش برده در این منطقه، همچون خلیج فارس، با برپایی بازارهای برده‌فروشی و قیمت‌گذاری برده‌ها انجام می‌گرفت. برده‌های آفریقایی در بازارهای گوناگونی در مکزیک و فلوریدای اسپانیا به فروش می‌رسیدند. برخی در همین نواحی مشغول به کار شده و دیگران از مسیرهای مختلف به آمریکای شمالی و جنوبی انتقال می‌یافتند. در آغاز تجارت برده در غرب آفریقا، عامل اصلی در تأمین برده، حملات مسلحانه، آدم‌ربایی، و بردگی قانونی به عنوان مجازات بود (Akycampong, 2006, p. 103). این روش‌ها تا سال‌های بعدی نیز ادامه داشت و همواره بخشی از برده‌ها از بومیان آفریقایی به این شیوه به بردگی درمی‌آمدند. قیمت‌گذاری و فروش برده‌های آفریقایی غربی در بازارهای آتلانتیک و اروپا نیز همچون خلیج فارس، در سده‌های ۱۸ و ۱۹م، در جریان بود. در بازه زمانی ۱۶۹۸ تا ۱۷۰۸م، ۱۱۱ کشتی حامل برده به بریتانیا وارد شد که شامل برده‌های مرد، زن، پسر و دختر می‌شد؛ این رقم در سال ۱۷۵۲م فقط در بندر لیورپول که یکی از مهم‌ترین بندرهای انتقال برده و تجارت در بریتانیا بود، به ۸۸ کشتی رسید و تعداد ۲۴۷۳۰ برده در این بندر پیاده شد و تا سال ۱۷۹۸م این تعداد در بندر لیورپول به ۵۲۵۵۷ برده در ۱۵۰ کشتی افزایش یافت (Donnan, 1931, p. 31-42, 496-498, 642-645). قیمت این برده‌ها در بندر لیورپول نیز در آغاز سده ۱۸م، حداقل ۱۳ و حداکثر ۳۳ پوند ثبت شده است (Donnan, 1931, p. 25-28). در مجموع، فقط در سده ۱۸م، بیش از یک میلیون برده آفریقایی غربی به بازارهای اروپا و آمریکا منتقل شده و به قیمت‌های گوناگون به فروش رسیده است.

۳-۴. تفاوت رویکرد بریتانیا در تجارت برده در آتلانتیک و خلیج فارس: تحلیل تطبیقی و پیامدها

حکومت بریتانیا همواره از ابزارهای گوناگونی برای حفظ سلطه و پایداری قدرت خود استفاده می‌کرد. تجارت برده نیز از مهم‌ترین وجوه اقتصادی سده‌های ۱۷ تا ۱۹م در جهان بوده و تأمین بخش مهمی از نیروی کار جهت پیشرفت اقتصاد، صنعت و کشاورزی نیز از طریق این تجارت به دست می‌آمد؛ بنابراین، رویکرد بریتانیا در این تجارت رفته‌رفته به سمت افزایش نفوذ تغییر کرده و از این ابزار در مسیر پیشبرد حفظ سلطه خود استفاده کرد. در جهان آتلانتیک، برده‌داری در خدمت نظام سرمایه‌داری بود و برای کار در مزارع کشاورزی محصولات همچون نیشکر، پنبه، تنباکو و قهوه استفاده می‌شد و تجارت‌های بین‌قاره‌ای و نظام کار اجباری، ساختار اقتصاد مستعمراتی بریتانیا را شکل می‌داد؛ اما در خلیج فارس و شبه‌قاره هند، تجارت برده بخشی از شبکه‌های تجاری و منطقه‌ای بوده و از گذشته در بازارهای مختلفی از شرق آسیا و قفقاز و سپس شرق آفریقا و زنگبار، تا سواحل خلیج فارس و شبه‌قاره هند دیده می‌شد و بردگان براساس کاربرد به دسته‌های گوناگونی همچون برده خانگی، برده و نیروی کار نظامی و نیز برده کشاورزی طبقه‌بندی می‌شدند.

برده‌داری در غرب آفریقا، با پیشرفت اسپانیایی‌ها و پرتغالی‌ها در آمریکا و آفریقا (از سده ۱۷م) وارد مرحله جدی‌تری شد (Patterson, 1977, p. 407) و این مسئله حس رقابت را در بریتانیایی‌ها ایجاد کرد. تجارت برده تا سده ۱۸م بر روابط میان کشورهای اروپای غربی و مستعمراتشان سیطره داشت و از مهم‌ترین عوامل جنگ‌های این دوران بود و موجب گشایش مسیرهای تجاری آمریکای اسپانیایی شد (Donnan, 1931, p. 13). بریتانیا نیز با استفاده از

کمپانی سلطنتی آفریقا و کمپانی دریای جنوب، و همچنین به دلیل رقابت آشکاری که با دیگر دولت‌های اروپایی در منطقه شمال و غرب آفریقا، مستعمرات آمریکا و کارائیب داشت، به دنبال تصاحب امتیازهای این تجارت و حضور مستقیم در منطقه آتلانتیک بود؛ اما در خلیج فارس به دلیل تسلطی که تا مدت‌ها نیروهای محلی، مانند دلال‌های عمان و شیوخ و حکام سواحل شمال و جنوب خلیج فارس، بر این تجارت داشتند، نقش بریتانیا بیشتر به عنوان ناظر و کنترل‌گر بود و نه عامل اصلی آن.

مسیر تجارت برده‌های شرق و غرب آفریقا تا سده ۱۹م، نیاز بازارهای مناطق متفاوتی را برطرف می‌کرد، درحالی‌که برده‌های مرکز و غرب آفریقا در بازارهای برده‌فروشی آمریکا کاربرد داشتند، نویبا^۱ و دیگر مناطق شرقی برای تأمین نیاز بازارهای شام، مصر، ترکیه و خلیج فارس و اقیانوس هند در نظر گرفته می‌شدند و مسیر نخست به عنوان تجارت «برده مسیحی» و مسیر دوم به عنوان تجارت «برده محمدی» شناخته می‌شد (Blake, 1861, p. 102-103). هم‌زمان با آغاز و اوج تجارت برده در آفریقای غربی، میزان سودی که بریتانیا و دیگر اروپاییان از مستعمرات آمریکایی و همچنین شمال، غرب و جنوب غربی آفریقا به دست می‌آوردند، چشمگیر بوده و به همین دلیل بیشتر توجه دولت‌ها به این مناطق جلب می‌شد. نزدیکی و مسیر راحت‌تر انتقال برده از غرب آفریقا به مستعمرات در منطقه کارائیب و جنوب غربی اروپا نیز از دیگر دلایلی است که توجه بریتانیا و اروپاییان را به برده‌های شمال، غرب و جنوب غربی آفریقا جلب می‌کرد. در مقابل، تجارت این برده‌ها به مستعمرات بریتانیا در شبه‌قاره هند با موانعی

همچون دوری مسافت روبه‌رو بود و همچنین در این منطقه هندوها بخش عمده بردگان بریتانیا را تشکیل می‌دادند (British and Foreign Anti-Slavery Society, 1841, p. 77). در منطقه خلیج فارس نیز چنین وضعیتی دیده می‌شد. برده‌داری در این ناحیه، همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، سابقه طولانی دارد و برده‌های شرق آفریقا نیز مدت‌ها پس از تجارت برده‌های غرب آفریقا پدیدار شدند؛ بنابراین در خلیج فارس نیز بردگانی با نژادهای مختلف، از قفقاز و بلوچ تا بومیان خلیج فارس که به دلیل فقر، جنگ و مشکلات بومی مجبور به بردگی شدند وجود داشته و در بازارها به فروش می‌رسیدند. به همین علت، حضور بریتانیا در تجارت برده در منطقه خلیج فارس و شبه‌قاره هند، و به‌طور کلی تجارت برده‌های شرق آفریقا در مقایسه با شرکت آنان در برده‌داری غرب آفریقا رویکرد متفاوتی داشته است.

این تفاوت رویکرد، در سده ۱۹ و ۲۰م و به‌هنگام مبارزات ضدبرده‌داری کشورهای اروپایی که اندیشمندان بریتانیایی از پرچم‌داران آن بودند نیز دیده می‌شود. سیاست ضدبرده‌داری و مبارزاتی که برای مقابله با این تجارت در سده ۱۹م انجام گرفت، ظاهری بشردوستانه داشت؛ در این مبارزه، بیش از هرچیز به منطقه غرب آفریقا توجه شده و با قوانین سفت‌وسخت، سعی در لغو تجارت و قاچاق برده در آفریقا و سایر نواحی می‌شد. هم‌زمان چنین رویکردی در شبه‌قاره هند و خلیج فارس و دریای سرخ نیز دیده شد؛ اما شیوه اجرای آن متفاوت بود. به‌طور کلی در میانه سال‌های ۱۸۹۰ تا ۱۹۳۸م قراردادهای و معاهدات بسیاری پیرامون لغو برده‌داری به امضا می‌رسید؛ اما هیچ‌یک از آنان نتوانست تأثیر ویژه‌ای در ممنوعیت این تجارت گذاشته و از قاچاق انسان جلوگیری کند (Malekian, 2011, p. 225-226). این عدم

^۱ منطقه نوبه (Nubia)، در شمال شرق قاره آفریقا.

تأثیرگذاری به‌طور ویژه در خلیج فارس دیده می‌شد، جایی که تا اواخر سده ۲۰م همچنان قاچاق برده ادامه داشته و براساس آنچه از گزارش‌های نمایندگان بریتانیا در منطقه برمی‌آید، تلاش بسیاری برای مقابله با آن انجام نمی‌گرفت. ناگفته نماند که این قراردادها ریشه در اقدامات فراوانی داشت که در سال‌ها پیش از آن، صورت می‌گرفت؛ فعالیت‌هایی همچون کنوانسیون عمومی ضدبرده‌داری در سال ۱۸۴۰م که در لندن برگزار شد. در این کنوانسیون، گزارش‌های فراوانی پیرامون وضعیت تجارت برده و برده‌داری از زمان ورود کمپانی هند شرقی و بریتانیا داده شده و اعلام کرده‌اند که برده‌داری در این زمان، چند برابر شده و تمامی تلاش‌های بریتانیایی‌ها برای لغو یا مبارزه با آن نیز فقط موجب افزایش ترس از این تجارت بوده و نه کاهش آن (British and Foreign Anti-Slavery Society, 1841, p. 207). این رویکرد تا سال‌ها بعد همچنان ادامه داشت. نمایندگان بریتانیایی و نیروهای نظامی آن در ظاهر به دنبال کنترل تجارت برده در آب‌های خلیج فارس بودند؛ اما هدف اصلی از مبارزه با این تجارت در منطقه خلیج فارس، نه جلوگیری و لغو برده‌داری، بلکه کنترل و گسترش نفوذ نظامی بریتانیا در منطقه و آب‌های خلیج فارس و نیز تبدیل این آب‌ها به آب‌های تحت امر بریتانیا بوده است (IOR/R/15/2/3, p.4). به‌طور کلی منافع بریتانیا در این دو تجارت متفاوت بود؛ بریتانیا در جهان آتلانتیک بیش از هرچیز به دنبال افزایش سود تجاری و نفوذ اقتصادی بوده و در مقابل، خلیج فارس و اقیانوس هند به دلیل افزایش قدرت سیاسی-نظامی و دریایی و همچنین دستیابی به مسیرهای آبی مهم و راهبردی برای بریتانیا اهمیت داشته است.

علاوه بر رویکرد بریتانیا در این تجارت، گسترش برده‌داری در نواحی مختلف همواره موجب بروز

پیامدهای گوناگونی شده که الگوی حیات انسانی را تحت تأثیر خود قرار می‌دادند. داود سه بستر اصلی در شکل‌گیری برده‌داری را چنین معرفی می‌کند: (۱) سرزمین حاصلخیز و منابع کافی طبیعی؛ (۲) کار سخت و ناخوشایند برای معیشت؛ (۳) زمین انحصاری (Dowd, 1917, p. 1-2). بر طبق گفته او، بردگی در زمانی شکل می‌گیرد که یا محیط طبیعی به اندازه کافی محصولات و منابع تولید کند و مازادی برای حمایت از برده یا طبقه تابع وجود داشته باشد یا شرایط کاری به گونه‌ای دشوار و خسته‌کننده باشد که افراد آزاد تمایلی به انجام آن نداشته باشند یا زمین‌ها انحصاری بوده و افراد مجبور به کار برای دیگری باشند. در چنین شرایطی است که انسان آزاد یا به خواست خود و با جبر زندگی یا با استفاده از زور به برده تبدیل می‌شود. این شرایط در مستعمرات بریتانیا و مناطق حوزه نفوذ آن نیز دیده می‌شد. مناطقی همچون کارائیب در آتلانتیک، سواحل خلیج فارس و نیز شبه‌قاره هند، هر سه سرزمین‌های حاصلخیزی داشتند که یا خود دارای منابع فراوانی بودند یا مسیر دسترسی به منابع طبیعی ارزشمند را فراهم می‌کردند. همچنین انحصار در این مناطق دیده می‌شد و شیوخ عرب، کمپانی هند شرقی و نیز حکومت بریتانیا و نظام استعماری آن، منطقه را تحت کنترل خود درآورده و مشاغل نیز شامل ویژگی‌های فراوانی بود که منجر به گسترش نظام برده‌داری در این نواحی می‌شد.

از آثار مخربی که برده‌داری بر حیات انسانی بومیان آفریقایی داشت، می‌توان به کاهش جمعیت مردان و پیرو آن، کاهش جمعیت در آفریقا اشاره کرد (Akyeampong, 2006, p. 103). زنان و کودکان نیز به بردگی گرفته می‌شدند؛ اما سهم مردان به عنوان برده همواره بیشتر بود. به همین علت در زمان اوج تجارت برده تعداد مردان و به‌ویژه مردان قوی‌هیکل و

سلامت کاهش می‌یافت و چرخه تولید مثل بومیان نیز متأثر از این مسئله، سیر نزولی به خود می‌دید. این عامل سبب کاهش مردان در آفریقا می‌شد؛ اما حضور پرتعداد آنان، به‌ویژه در مستعمرات آمریکایی موجب افزایش جمعیت بردگان آفریقایی در این نواحی شده و منجر به تغییرات نژادی شد. همچنین از دیگر پیامدهای برده‌داری، چه در آتلانتیک و چه در خلیج فارس و نواحی اطراف می‌توان به رشد اقتصادی که به دلیل افزایش نیروی کار و سرعت گرفتن تولیدات و مشاغل ایجاد شد، اشاره کرد. در این دوران، کمبود نیروی کار مناطق با استفاده از بردگان آفریقایی غربی و شرقی برطرف شده و سرعت تولیدات و فعالیت‌های تجاری افزایش یافت و نظام سرمایه‌داری و بازرگانان مستقل سود فراوانی کسب کردند؛ اما زندگی بردگان و جوامع محلی رونق نیافته و همچنان در وضعیت بد اقتصادی به حیات خود ادامه می‌دادند.

نتیجه‌گیری

بریتانیا و عوامل آن، از کمپانی هند شرقی تا کمپانی سلطنتی آفریقا و کمپانی دریای جنوب، در هر دو منطقه آتلانتیک و خلیج فارس و نواحی اطراف نقشی مهم و تعیین‌کننده ایفا می‌کردند؛ باوجود این، رویکرد این حکومت و روش‌های اجرایی آن متفاوت بوده و نتایج متنوعی نیز به دنبال داشت. در منطقه آتلانتیک و تجارت برده‌های غرب آفریقا، بریتانیا مستقیماً بر برده‌داری کنترل داشته و این تجارت از پایه‌های اساسی اقتصاد بریتانیا و از ابزار اصلی نفوذ آن در مستعمرات بوده است. کمپانی‌ها، سرمایه‌داران مهم و نیز اربابان مزارع به‌طور مستقیم از تولیدات مستعمرات که توسط نیروی کار اجباری یا بردگان آفریقایی تولید می‌شدند، استفاده کرده و حکومت و ساختار سیاسی، قضائی و نظامی بریتانیا نیز تأثیر

مستقیمی بر زندگی بردگان داشته است. در مقابل این رویکرد، در منطقه خلیج فارس، دریای سرخ و اقیانوس هند، بریتانیا از نفوذ و سلطه برخوردار بود؛ اما نقش محوری تجارت برده را دلال‌های بومی و تجار محلی در اختیار داشتند و این تجارت از طریق آنان هدایت می‌شد.

قوانین بازارها، قیمت‌گذاری بردگان و نیز وضعیت زندگی و حقوق آنان، با توجه به معیارهای قدیمی و رایج در منطقه مشخص شده و در مقایسه با جهان آتلانتیک، به شیوه‌ای متفاوت کنترل می‌شد. بریتانیا در منطقه خلیج فارس، بیش از هر چیز به دنبال واسطه‌گری و کسب موقعیت مناسب و نفوذ سیاسی-نظامی زیاد بوده و به همین دلیل نیز در بررسی و مقایسه شیوه دخالت این حکومت در نظام برده‌داری خلیج فارس با برده‌داری آتلانتیک با تفاوت‌های اساسی روبه‌رو می‌شویم. این رویکرد در زمان مبارزه برای لغو برده‌داری نیز دیده شد. بریتانیا در تجارت آتلانتیک از نیروی نظامی و قوانین سخت بسیاری استفاده می‌کرد و دخالت مستقیم در کنترل تجارت و قاچاق برده را در دست گرفت؛ اما در منطقه خلیج فارس، سیاست مصالحه با شیوخ و حکام محلی را در پیش گرفته و به استفاده از حکومت‌های مرکزی همچون دولت قاجار و امضای معاهدات متعدد پیرامون ممنوعیت برده‌داری روی آورد و به این ترتیب هزینه‌های نظامی خود در خلیج فارس را در مقایسه با منطقه آتلانتیک و مستعمرات آمریکا کاهش داده و نفوذ را خود در این ناحیه نیز گسترده کرد.

زندگی بردگان شرق و غرب آفریقا نیز در این ساختارها دستخوش تغییرات بسیار شده و گروهی از آنان سرنوشت مشابهی داشتند؛ اما به‌طور کلی در حیات بردگان غرب و شرق آفریقا تفاوت‌های بسیاری دیده شد. بردگان در آتلانتیک حقوق کمتری

نسبت به خلیج فارس و شبه‌قاره هند داشته و به علت کار با شرایط طاقت‌فرسا در مزارع و همچنین تبعیض نژادی و شیوه‌های بسیار سخت انتقال برده، نسبت به بردگان خلیج فارس آسیب‌های بیشتری دیدند. بردگان شرق آفریقا، در نواحی از خلیج فارس، به‌ویژه سواحل جنوبی، شرایط سختی را سپری می‌کردند؛ اما در زمینه‌های بسیاری همچون کارهای خانگی به کار گرفته می‌شدند که سختی زندگی را کمی کاهش می‌داد. همچنین براساس گزارش‌های نمایندگان بریتانیا در منطقه، در بخش‌های شمالی خلیج فارس در ایران، بردگان از شرایط به‌مراتب مطلوب‌تری برخوردار بودند و در هند نیز، باوجود خشونت‌ها و سختی‌های زیاد، اما به دلیل تنوع طبقات برده‌ها، برخی از گروه‌های برده دارای اندکی حقوق و شرایط زندگی بهتری بودند. خشونت و استثمار بردگان در همه نواحی مشاهده می‌شد؛ اما در خلیج فارس به دلیل تفاوت در الگوهای بومی و همچنین تفاوت در شیوه دخالت بریتانیا و دیگر اروپاییان، پیامدهای این استثمار و خشونت در مقایسه با منطقه آتلانتیک و مستعمرات آمریکایی ابعاد کمتری را شامل می‌شد.

این مشکلات در زمان انتقال و فروش بردگان نیز وجود داشت. در غرب آفریقا، محموله‌های برده با کشتی‌های باربری بزرگ و در وضعیتی بسیار فشرده که برده‌ها خیلی امکان حرکت نداشته و با دستان بسته و به دور از شأن انسانی در کنار یکدیگر قرار می‌گرفتند، به اردوگاه‌ها و سپس بازارهای عمده‌فروش برده انتقال می‌یافتند؛ اما بردگان شرق آفریقا با تعدادی محدودتر در هر سفر و در کشتی‌های باربری و به صورت پنهانی به بازارهای منطقه‌ای که بیشتر در سواحل خلیج فارس برپا بود، انتقال داده شده و به فروش می‌رسیدند. به طور کلی، مقایسه تجارت برده در شرق و غرب آفریقا، منطقه

خلیج فارس و آتلانتیک بیان‌کننده آن است که شیوه عمل بریتانیا در زمینه تجارت برده و در نهایت مبارزه و لغو آن، بیش از توجه به مظاهر بشردوستانه، براساس اهداف بریتانیا و منافع آن در منطقه تغییر یافته و در جهان آتلانتیک، توجه اصلی بر منافع اقتصادی بود و مبارزه با برده‌داری بیشتر به عنوان ابزاری در جهت مبارزه با گسترش نفوذ دیگر قدرت‌های اروپایی در غرب آفریقا و محافظت از منابع طبیعی و معادن مهم طلا و کنترل ثروت این قاره شناخته می‌شد؛ درحالی که در خلیج فارس، بریتانیا بیش از هرچیز به فکر منافع راهبردی و سیاسی خود بوده و براساس این اهداف سیاسی-نظامی و روابط خود با حکام محلی، نقش میانجی و واسطه‌ای در تجارت برده در منطقه را در اختیار گرفت.

منابع

ابراهیمی، آمنه (۱۳۸۷). مواضع اولیه ایران و انگلیس در برابر مسئله لغو تجارت برده در خلیج فارس (دوران محمدشاه قاجار ۱۲۵۰-۱۲۶۴ قمری).

فصلنامه تاریخ روابط خارجی، (۳۴)، ۷۴-۹۵.

<http://noo.rs/EeJk9>

احمدی، فرج‌الله (۱۳۹۲). عصر روشنگری؛ کویکرها و الغای تجارت برده در بریتانیا. فصلنامه سیاست، ۴۳ (۴)، ۲۰۶-۱۸۹.

<https://doi.org/10.22059/jpq.2013.50505>

حاجیان‌پور، حمید، بحرانی‌پور، علی، و زارعی، سیده زهرا (۱۴۰۲). تحلیل محتوای قرارنامه منع برده‌فروشی بین ایران و انگلیس در منطقه خلیج فارس (۱۱ ربیع‌الثانی ۱۲۹۹ / مارس ۱۸۸۲ م). پژوهش‌نامه تاریخی ایران و اسلام، ۱۱ (۳۳)، ۷۴-۵۳.

<https://doi.org/10.22111/jhr.2021.34079.2765>

ریکس، تامس، و کلی، جان بارت (۱۳۸۰). اعراب و

<https://ensani.ir/fa/article/325557/>

مقتدر، غلامحسین (۱۳۳۳). کلید خلیج فارس. علمی.
و ثوقی، محمد باقر (۱۳۸۴). تاریخ خلیج فارس و
ممالک همجوار. سمت.
ویلسون، آرنولد تالبوت (۱۳۱۰). تاریخ خلیج فارس
(محمد سعیدی، مترجم). فره‌مند.

References

- Ahmadi, F. (2014). The Age of Enlightenment, Quakers, and Abolition of Slave Trade in Britain. *Quarterly of Politics*, 4(4), 189-206.
<https://doi.org/10.22059/jpq.2013.50505>
[In Persian]
Akyeampong, E. K. (2006). *Themes in West Africa's History*. Ohio University Press.
Alpers, E. A. (1967). *The East African Slave Trade*. The Historical Association of Tanzania by The East African Publishing House.
Blake, W.O. (1861). *The History of Slavery and The Slave Trade, ancient and modern*. Columbus, O., H. Miller.
Bean, R. N. (1972). The British Trans-Atlantic Slave Trade. *The Journal of Economic History*, 32(1), 409-411.
<https://doi.org/10.1017/S0022050700111520>
British and Foreign Anti-Slavery Society (1841). *Proceedings of the General Anti-Slavery Convention, called by the Committee of the British and Foreign Anti-Slavery Society, Held in London, From Friday, June 12th, to Tuesday, June 23rd, 1840*. London.
<https://archive.org/details/oates71027137>
Clark, R. W. (1860). *The African Slave Trade*. American Tract Society.
Copley, E. (1839). *History of Slavery and Its Abolition*. Houlston & Stoneman.
Donnan, E. (1931). *Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America*. Carnegie Institution of Washington.
Dowd, J. (1917). Slavery and the Slave Trade in Africa. *The Journal of Negro History*, 2(1), 1-20.
<https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.2307/2713473>
Ebrahimi, A. (2008). The Initial Positions of Iran and Britain Toward the Abolition of Slave Trade in the Persian Gulf (The Reign

تجارت برده در دریای پارس (حسن زنگنه، مترجم). نوید شیراز.
فرامرزی، احمد (۱۳۴۷). شورش بردگان (به کوشش: حسن فرامرزی). کتابخانه ابن سینا.
قاسمیان، سلمان (۱۳۹۱). انگلستان و اهداف او از منع تجارت برده در خلیج فارس. تاریخ در آینه پژوهش، ۹(۱)، ۶۵-۸۸

- of Mohammad Shah Qajar, 1250-1264 AH). *Quarterly Journal of the History of Foreign Relations*, (34), 74-95.
<http://noo.rs/EeJk9> [In Persian]
Eltis, D., & Richardson, D. (2008). *West Africa and the Transatlantic Slave Trade: New Evidence of Long-run Trends. Slavery & Abolition*, 18(1), 16-35.
<https://doi.org/10.1080/01440399708575201>
Faramarzi, A. (1968). *The Uprising of Slaves* (H. Faramarzi, Ed.). Ibn Sina Library. [In Persian]
Ghasemian, S. (2013). Britain and Its Objectives in Prohibiting the Slave Trade in the Persian Gulf. *History in the Mirror of Research*, 9(1), 65-88.
<https://ensani.ir/fa/article/325557/> [In Persian]
Gurowski, A. (1860). *Slavery in History*. A. B. Burdick.
Hajianpour, H. & Bahranipor, A., & Zarei, S. Z. (2023). Analysis of the Content of the Agreement Prohibiting the Sale of Slaves Between Iran and England in the Persian Gulf Region (11 Rabi al-Thani 1299/2 March 1882. AD). *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 17(33), 53-74.
<https://doi.org/10.22111/jhr.2021.34079.2765> [In Persian]
Kecia, A. (2010). *Marriage and Slavery in Early Islam*. Harvard University Press.
Law, R., & Mann, K. (1999). West Africa in the Atlantic Community: The Case of the Slave Coast. *The William & Mary Quarterly*. 56(2), 307-334.
<https://www.jstor.org/stable/2674121>
Malekian, F. (2011). *Principles of Islamic International Criminal Law: A Comparative Search*. Brill.
Millet, N. (2007). *Defining Freedom in the Atlantic Borderlands of the Revolutionary Southeast. Early American Studies*, 5(2), 367-394.

- <https://www.jstor.org/stable/23546613>
- Moghtader, G. (1954). *The Key of the Persian Gulf*. Elmi. [In Persian]
- Mokyr, J., & Nye, J. V. C. (2007). Distributional Coalitions, the Industrial Revolution, and the Origins of Economic Growth in Britain. *Southern Economic Journal*, 74(1), 50-70.
<https://doi.org/10.1002/j.2325-8012.2007.tb00826.x>
- Noble, D. W., & Fores, M. (1985). The Metaphor for Two Worlds: The American West, Industrial Revolution in England, and Modernization Theory. *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, 68(2), 139-159.
<https://www.jstor.org/stable/41178332>
- Patterson, O. (1977). Slavery. *Annual Review of Sociology*, (3), 407-449.
<https://www.jstor.org/stable/2945942>
- Perry, C., Eltis, D., Engerman, S. L., & Richardson, D. (2021). *The Cambridge World History of Slavery: Volume 2, AD 500- AD 1420*. Cambridge University Press.
- Rawley, J. A., & Behrendt, S. D. (2005). *The Transatlantic Slave Trade: A History, revised edition*. University of Nebraska Press.
- Ricks, T. M., & Kelly, J. B. (2001). Arabs and the Slave Trade in the Persian Gulf (H. Zanganeh, Trans.). Navid Shiraz. [In Persian]
- Royal Museums Greenwich (1788). *Plan of the Brookes slave ship*.
<https://www.rmg.co.uk/collections/archive/rmgc-object-588184>
- Smallwood, S. E. (2007). African Guardians, European Slave Ships, and the Changing Dynamics of Power in the Early Modern Atlantic. *The William and Mary Quarterly*, 64(4), 679-716.
<https://www.jstor.org/stable/25096747>
- Sweet, J. H. (2013). Defying Social Death: The Multiple Configurations of African Slave Family in the Atlantic World. *The William and Mary Quarterly*, 70(2), 251-272.
<https://www.jstor.org/stable/10.5309/willm-aryquar.70.2.0251>
- Vosoghi, M. B. (2005). *History of the Persian Gulf and Its Bordering Territories*. SAMT. [In Persian]
- Wilson, A. T. (1931). *History of the Persian Gulf* (M. Saeidi, Trans.). Farhumand. [In Persian]
- Zdanowski, J. (2008). *Slavery in the Gulf in the First Half of the 20th Century*. Wydawnictwo Naukowe Askon.

Documents

Location: Qatar Digital Documents Archive, document file with reference number:

IOR/L/PS/10/675	IOR/R/15/2/3
IOR/L/PS/12/3769B	IOR/R/15/2/603
IOR/L/PS/12/4091	IOR/R/15/6/313
IOR/L/PS/18/B150A	IOR/R/15/6/4
IOR/L/PS/20/C246	IOR/R/15/732
IOR/R/15/2/124	

Location: Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Iran, Documents with Case Number:

GH1263-6-5-1
GH1263-6-12-4
GH1292-15-26-7